

π. Δημήτριος Μπαθρέλλος

Ἡ ἀρχιερατικὴ Θεία Λειτουργία καὶ τὸ αἶτημα τῆς συνοδικότητος

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατὰ τὰ ἔτη 1979 καὶ 1980¹, ὁ Robert Taft ἐξέδωσε καὶ σχολίασε τὴν *Τάξιν τῆς ἀγίας λειτουργίας κατὰ τὸν τύπον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας*, πού περιλαμβάνεται σὲ κώδικα τοῦ 12ου αἰώνα². Τὸ κείμενο εἶχε ἤδη ἐκδοθεῖ τὸ 1935 ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Ἡλιουπόλεως καὶ Θείων Γεννάδιο Ἀραμπατζόγλου, ὅπως ὅμως παρατηρεῖ ὁ Taft, σὲ μία ὄχι ιδιαίτερα ικανοποιητικὴ καὶ μάλιστα, τώρα πιά, δυσεύρετη ἐκδόση. Τὸ ἐκδοθὲν κείμενο περιλαμβάνει τὴν ἀρχαιότερη διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου πού διαθέτουμε καὶ περιγράφει μὲ πολλές καὶ σημαντικὲς λεπτομέρειες τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐτελεῖτο ἡ ἀρχιερατικὴ Θεία Λειτουργία στὴν Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν 11ο αἰώνα³.

Τὸ κείμενο τῆς διάταξης εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς σαφὲς καὶ κατανοητό. Ὁ περιγραφόμενος τρόπος τέλεσης τῆς ἀρχιερατικῆς Θείας Λειτουργίας ἀποκαλύπτει στὸν προσεκτικὸ καὶ ὑποψιασμένο ἀναγνώστη ὀρισμένα δεδομένα μὲ σημαντικὲς ἐκκλησιολογικὲς προεκτάσεις. Ἐπιπλέον, ἡ σύγκριση τῆς ἐν λόγῳ διάταξης μὲ τὸν σημερινὸ τρόπο τέλεσης τῆς ἀρχιερατικῆς Θείας Λειτουργίας φανερώνει συγκεκριμένους διαφορὰς, πού ὀφείλονται σὲ ἀλλαγὲς πού συντελέστηκαν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες.

II. Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ Η ΣΥΝΟΔΙΚΟΤΗΤΑ

Ὅπως κατέδειξε μὲ ιδιαίτερη ἔμφαση καὶ σαφήνεια κατὰ τὸν 20ὸ αἰώνα ἡ

1. Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν π. Ἀντώνιο Πινακούλα γιὰ τὴν προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου, τὶς ἐνθαρρυντικὲς του ἐπιστημάνσεις, καὶ τὴ βοήθειά του γιὰ τὴν ἐλλείψει χώρου σύντμηση τοῦ ἀνωτέρω ἄρθρου. Ἐπίσης εὐχαριστῶ καὶ τοὺς π. Στέφανο Ἀλεξόπουλο καὶ π. Θεόδωρο Κουμαριανὸ γιὰ τὶς χρήσιμες οὐσιαστικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς τους ὑποδείξεις. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τὸ ἀφιερώνω στὴ μνήμη τοῦ π. Δημητρίου Τζέρπου.

2. Robert F. Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth-Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060», *Orientalia Christiana Periodica* 45 (1979), σσ. 279-307, καὶ 46 (1980), σσ. 89-124. Τὸ ἄρθρο ἐπαναδημοσιεύτηκε στὸ Robert F. Taft, *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Ashgate, Aldershot 1995.

3. Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», σ. 280.

ἐπονομαζόμενη «εὐχαριστιακὴ ἐκκλησιολογία», ἡ Θεία Εὐχαριστία δὲν εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνο «ένα ἀπὸ τὰ ἐπτὰ μυστήρια», ἀλλὰ ἐκφράζει, συνιστᾶ, καὶ συγκροτεῖ τὴν ἴδια τὴν Ἐκκλησία. Ὁ ὀρθὸς ἐπομένως τρόπος τέλεσης τῆς Εὐχαριστίας δὲν ἀφορᾷ ἀπλῶς καὶ μόνο τὸ λειτουργικὸ «τυπικόν», ἀλλὰ φανερώνει τὴ δομὴ καὶ τὴν ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας ποῦ τὴν τελεῖ⁴. Ἡ ὅποια ἀλλοίωση τῆς ἐκκλησιολογικῆς μας ταυτότητας συχνὰ ἀντανακλᾶται στὸν τρόπο τέλεσης τῆς Εὐχαριστίας, καί, ἀντιστρόφως, ἕνας τέτοιος τρόπος τέλεσης τῆς Εὐχαριστίας κατὰ κανόνα ἀναπαράγει καὶ ἐμπεδώνει τὴν ἀλλοίωση τῆς ἐκκλησιολογικῆς μας ταυτότητας. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ προσπαθῶ νὰ καταδείξω ὅτι ἡ παραδοσιακὴ μορφή τέλεσης τῆς ἀρχιερατικῆς Θείας Λειτουργίας ἀντανακλοῦσε τὴ συνοδικὴ ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας μας πολὺ πιὸ εὐστοχα ἀπὸ ὅ,τι ἡ σημερινή της μορφή.

Σὲ παλαιότερο κείμενό μου εἶχα προσπαθήσει νὰ ἐπισημάνω τὶς δυσλειτουργίες τῆς συνοδικότητας στὸ ἐπίπεδο τῆς διοίκησης καὶ τῆς διαποίμανσης τῆς ἐπισκοπῆς, κυρίως ἐξαιτίας τῆς ἐν τοῖς πράγμασι κατάργησης τοῦ συνεδρίου τῶν πρεσβυτέρων ὡς τοῦ κατεξοχὴν συμβουλευτικοῦ ὄργανου τοῦ ἐπισκόπου⁵. Μέσα ἀπὸ τὴ σύγκριση τῆς λειτουργικῆς πράξης ποῦ ἀποτυπώνεται στὴν ἀνωτέρω διάταξη μὲ τὰ ἰσχύοντα σήμερα θὰ προσπαθήσω νὰ ἐπισημάνω τὴν ἴδια διαδικασία δυσλειτουργίας τῆς συνοδικότητας στὸ ἐπίπεδο τῆς τέλεσης τῆς ἀρχιερατικῆς Θείας Λειτουργίας. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ δημοσιεύεται μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ ἐπισημάνσεις καὶ οἱ διαπιστώσεις του θὰ προβληματίσουν καὶ θὰ κινητοποιήσουν τοὺς ὑπευθύνους πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀποκατάστασης τῆς ἀρχιερατικῆς Θείας Λειτουργίας στὴν ὀρθή, παραδοσιακὴ της μορφή. Αὐτὸ θὰ πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ συνοδευθεῖ ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση εὐρύτερα τῆς συνοδικότητας, ἡ ὅποια ἀπορρέει ἀπὸ τὴν Εὐχαριστία, καὶ ἡ ὅποια ἔχει τραυματιστεῖ τόσο ὅσο καὶ ἡ εὐχαριστιακὴ της ἔκφραση.

Οἱ βασικότερες παρατηρήσεις ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς ὑπὸ συζήτηση «τάξης» καὶ ποῦ θεμελιώνουν καὶ ἐρμηνεύουν τοὺς παραπάνω ἰσχυρισμούς μου, εἶναι οἱ ἑξῆς.

III. ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ

1. Ἡ ἐνδυμασία τοῦ ἀρχιερέως

Στὴν ἀνωτέρω διάταξη καθίσταται σαφές ὅτι ἡ ἐνδυμασία τοῦ ἀρχιερέως κατὰ τὴν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας δὲν διαφέρει σχεδὸν σὲ τίποτε ἀπὸ ἐκεῖνην τοῦ πρεσβυτέρου. Ὁ ἀρχιερέας λειτουργεῖ μὲ φαιλόνιο, χωρὶς σάκκο καί, φυσι-

4. Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης Ζηζιούλας, «τὸ Τυπικὸν σὲ ὅλες του τὶς λεπτομέρειες, δὲν εἶναι ἀπλὸς “τύπος”, ἀλλὰ ἔχει θεολογικὸ περιεχόμενον» [«Συμβολισμὸς καὶ ρεαλισμὸς στὴν Ὀρθόδοξη λατρεία (ἰδιαίτερα στὴ Θ. Εὐχαριστία)», Σύνταξη 71 (1999), σ. 7]. Παρακάτω ὁ συγγραφέας θὰ ἐπικρίνει τὴν «περιφρόνηση τῶν “τύπων” τοῦ Λειτουργικοῦ τυπικοῦ ἀπὸ τὴν ἀκαδημαϊκὴν θεολογία» (σ. 8).

5. π. Δημητρίου Μπαθρέλλου, «Ἡ συνοδικότητα στὰ ὄρια τῆς ἐπισκοπῆς», *Θεολογία* 80.2 (2009), σσ. 173-200. Βλ. στὸ ἴδιο καὶ τὸ ἐξαιρετικὸν ἄρθρο τοῦ π. Ἀντωνίου Πινακούλα, «Ἡ συνοδικότητα ἐντὸς τῆς ἐπισκοπῆς», σσ. 151-72.

κά, χωρὶς μίτρα. Ἐπιπλέον, ἐνόσω ψάλλονται τὰ ἀλληλουϊάρια τοῦ Ἀποστόλου, ὁ ἀρχιερέας ἀποδύεται τὸ ὠμοφόριό του, τὸ ὁποῖο θὰ ἐνδυθεῖ καὶ πάλι μόνον κατὰ τὸ τέλος τῆς Θείας Λειτουργίας, καὶ συγκεκριμένα κατὰ τὴν ἀνάγνωσθ τῆς ὀπισθάμβωνης εὐχῆς⁶.

Ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ εἰδικοί, τὸ ὠμοφόριο ἦταν ἀρχικὰ ἓνα μὴ λειτουργικὸ ἐνδυμα (ὅπως περίπου ὁ σημερινὸς ἐπισκοπικὸς μανδύας), τὸ ὁποῖο ἐνδύονταν ὀρισμένοι μόνον ἐπίσκοποι⁷, ἐκτὸς ναοῦ, κατὰ τὴ διάρκεια λιτανειῶν⁸. Ἡ ἀπέκδυσή του πρὸ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου δηλώνει κατὰ πρῶτον τὴν εὐλαβῆ ἐπίγνωση τῆς παρουσίας τοῦ ἰδίου τοῦ Χριστοῦ τόσο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνάγνωσθ τοῦ Εὐαγγελίου ὅσο καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τέλεσεθ τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας, κατὰ τὴν ὁποία Ἐκεῖνος εἶναι ὄχι μόνον «ὁ προσφερόμενος» ἀλλὰ καὶ «ὁ προσφέρων», ἐνῶ ὁ ἀρχιερέας ἀποτελεῖ ἀπλῶς λειτουργό του.

Ἦδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα ὁ ἅγιος Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης ἐπεσήμανε ὅτι ὁ ἐπίσκοπος, ὁ ὁποῖος φορᾷ τὸ ὠμοφόριο ὡς τύπος τοῦ Χριστοῦ, τὴν ὥρα τῆς ἀνάγνωσθ τοῦ Εὐαγγελίου τὸ ἀφαιρεῖ, διότι «ἡνίκα γὰρ αὐτὸς ὁ ἀληθινὸς ποιμὴν παραγένηται διὰ τῆς τῶν Εὐαγγελίων τῶν προσκυνητῶν ἀναπτύξεως, καὶ ὑπανίσταται καὶ ἀποτίθεται τὸ σχῆμα τῆς μιμήσεως ὁ ἐπίσκοπος, αὐτὸν δηλῶν παρεῖναι τὸν Κύριον, τὸν τῆς ποιμαντικῆς ἡγεμόνα, καὶ Θεὸν καὶ δεσπότην»⁹. Τὸν 8ο αἰῶνα, ὁ Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσεθ θὰ ἀναφερθεῖ στὴν ὀριστικὴ ἀφαίρεση τοῦ ὠμοφορίου κατὰ τὴν ἀνάγνωσθ τοῦ Ἀποστόλου¹⁰. Παρομοίως μὲ τὸν Ἰσίδωρο Πηλουσιώτη, δέκα περίπου αἰῶνες

6. Βλ. τὸ κείμενο τῆς διάταξεθ στὸ Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», III. 10 καὶ XI. 8 ἀντίστοιχα, σσ. 290 καὶ 306. Ἡ σταδιακὴ ἀνατροπὴ τῆς πρακτικῆς αὐτῆς ἀποτυπώνεται ἤδη στὴ διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου ποῦ συνέταξε ὁ διάκονος καὶ γραμματέας τοῦ Ἁγίου Φιλοθέου Κόκκινου, Δημήτριος Γεμιστός, τὸ 1386, καθὼς καὶ στὸν Συμεῶν Θεσσαλονίκης, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἀρχιερέας ἐνδύεται τὸ ὠμοφόριο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνύψωση καὶ τὸ μελισμὸ τοῦ ἄρτου [βλ. στὸ κείμενο τῆς διάταξεθ τοῦ Γεμιστοῦ, στὸ Aleksei Dmitrievsky, *Opisanie liturgicheskikh rykopisei*, II, *Euchologia* (Κίεβου, 1901), σσ. 314-5, καὶ *Περὶ τοῦ θείου ναοῦ*, PG 155, 740C ἀντίστοιχα· γιὰ τὴ χρονολόγησεθ τῆς διάταξεθ τοῦ Γεμιστοῦ, βλ. Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», σ. 91. Δυστυχῶς δὲν κατέσεθ δυνατὸν νὰ προμηθευτῶ τὴν ἀνέκδοτη διατριβὴ τοῦ π. Alexander Rentel, «The 14th Century Patriarchal Liturgical Diataxis of Dimitrios Gemistos: Edition and Commentary»].

7. Ἡ Larin παραπέμπει χαρακτηριστικὰ στὸν 17ο κανόνα τῆς συνόδου τοῦ 869-70 (πρόκειται γιὰ τὴ σύνοδο ποῦ καθαίρεσε τὸν Φώτιο), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι μόνον ὀρισμένοι ἐπίσκοποι εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ φοροῦν τὸ ὠμοφόριο, καὶ ἐπιπλέον ἀπαγορεύει σὲ ὄλους τοὺς ἐπισκόπους τὴν ἀμφίεσεθ μὲ τὸ ὠμοφόριο ἐκτὸς τῶν καθορισμένων χρόνων καὶ τόπων, καὶ μάλιστα «ἐν παντὶ καιρῷ τῆς θείας μυσταγωγίας», θεωρώντας τὴν δεῖγμα ὑπερηφάνειας καὶ φιλαυτίας (Vassa Larin, *The Hierarchical Divine Liturgy in Arsenij Suxanov's Proskinitarij*, *Orientalia Christiana Analecta* 286, Pontificio Istituto Orientale, Rome 2010, σ. 219).

8. Βλ. σχετικὰ στὸ Vassa Larin, «The Hierarchical Liturgy in Late Byzantium and after: Toward a Liturgical Ecclesiology», *St Vladimir's Theological Quarterly* 55:1 (2011), σ. 12.

9. Ἐρμίνω κόμητι, *Περὶ τάξεως ἐπισκόπου καὶ τίνος τύπον φέρει*, PG 78, 272CD. Ὁ Ἰσίδωρος δὲν ἀναφέρεται ξανά σὲ ἐνδυσθ τοῦ ὠμοφορίου καθόλη τὴ Θεία Λειτουργία.

10. Περισσότερα γιὰ τὸ ὠμοφόριο, βλ. στὸ Larin, «The Hierarchical Liturgy in Late Byzantium and after», σ. 12, καὶ ἰδίως στὸ Robert F. Taft, «The Case of the Missing Vestment: The

ἀργότερα, ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης θὰ γράψει χαρακτηριστικά ὅτι τὸ ὠμοφόριο τοῦ ἐπισκόπου, ποῦ εἰκονίζει τὴ σάρκωση τοῦ Χριστοῦ, ἀφαιρεῖται ὅταν ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς εἶναι παρὼν, ὁ δὲ ἐπίσκοπος ἀφαιρῶντας το δηλώνει ὅτι εἶναι δούλος καὶ λειτουργὸς τοῦ Χριστοῦ¹¹. Ἡ πρακτικὴ τῆς ἀπέκδυσης τοῦ ὠμοφορίου συνδέεται προφανῶς μὲ τὸ ὅτι τὸ Εὐαγγέλιο, καὶ ὄχι ὁ ἀρχιερέας, ἀποτελεῖ κατεξοχήν «εἰκόνα» τοῦ Χριστοῦ¹², ἐνῶ, πολὺ περισσότερο, τὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα μετὰ τὸν καθαγιασμὸ εἶναι ὄχι ἀπλῶς εἰκόνες ἢ σύμβολα τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ Σῶμα του καὶ τὸ Αἷμα του.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ ἐπισκόπου μὲ τὸν Χριστό, ἡ ἀπέκδυση τοῦ ὠμοφορίου ἀποκαλύπτει ἐπίσης τὴ σχέση τοῦ ἐπισκόπου μὲ τοὺς ἱερεῖς του. Συγκεκριμένα, ἡ διὰ τῆς ἀφαίρεσης τοῦ ὠμοφορίου ἐνδυματολογικὴ ἐξομοίωση τοῦ ἐπισκόπου μὲ τοὺς πρεσβυτέρους ὑποδηλώνει ὅτι δὲν ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τους ὅσον ἀφορᾷ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Καὶ ὁ μὲν καὶ οἱ δὲ εἶναι προεστῶτες τῆς Εὐχαριστίας, εἶναι λειτουργοὶ καὶ ἱερεῖς, τελοῦν τὴν ἴδια ἀκριβῶς Εὐχαριστία – γι' αὐτὸ ἀλλωστε πολὺ συχνὰ στὰ πατερικὰ κείμενα χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις «ἱερεὺς» γιὰ νὰ δηλώσει τόσο τὸν πρεσβύτερο ὅσο καὶ τὸν ἐπίσκοπο. Ὅπως παρατηρεῖ χαρακτηριστικὰ ὁ Καβάσιλας, «ἀποτίθεται δὲ τὸ ὠμοφόριον ὁ ἐπίσκοπος ἀπτόμενος τῆς ἱερουργίας [...] ὅταν [...] ἱερέως ἔργον ποιεῖ», ὁ ἀρχιερέας δηλαδὴ ἀποβάλλει κατὰ τὴ Θεία Λειτουργία τὸ ὠμοφόριο, διότι πρόκειται νὰ τελέσει τὸ ἔργο τοῦ ἱερέα¹³. Καὶ ὅπως συμπληρῶνει σχετικὰ καὶ ὁ Taft, ὁ ἐπίσκοπος «ἀποβάλλει τὸ ὠμοφόριο ὅταν ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς εἶναι αὐτὸς ποῦ ἐνεργεῖ, ὅπως κατὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου, ἢ ὅταν ὁ ἐπίσκοπος ἀσκεῖ ὄχι κάτι ποῦ σχετίζεται μὲ τὴν ἐπισκοπικὴ του ιδιότητα ἀλλὰ τὴν ἴδια διακονία μὲ ὅποιοιδήποτε ἱερέα, ὅπως γιὰ παράδειγμα κατὰ τὸν εὐχαριστιακὸ καθαγιασμὸ»¹⁴.

Byzantine Omophorion Great and Small», *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 3. 1 (2004), σσ. 273-301.

11. Ὁ Συμεὼν συγκεκριμένα γράφει ὅτι ἐπειδὴ «τὰ εὐαγγελικὰ ρήματα αὐτοῦ εἰσι τοῦ Χριστοῦ, ὡς λειτουργὸς Χριστοῦ ὁ ἀρχιερεὺς, ἐν τῷ ἀναγινώσκεσθαι ἐκβάλλει τὸ ὠμοφόριον» (*Περὶ τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας*, PG 155, 293C· ἡ ἔμφαση εἶναι δική μου). Σὲ ἄλλο σημεῖο ἀναφέρει ὅτι «ἀναγινωσκομένου δὲ τοῦ Εὐαγγελίου ἀποτίθεται τὸ ὠμοφόριον ὁ ἀρχιερεὺς, τὴν ἑαυτοῦ δουλείαν ἐπιδεικνύς τῷ Κυρίῳ. Ἐπεὶ γὰρ ἐκεῖνος διὰ τοῦ Εὐαγγελίου ὁρᾶται φθειγόμενος, καὶ ὡς παρὼν ἐστὶ, τότε τὴν εἰκόνα τῆς σαρκώσεως αὐτοῦ, τὸ ὠμοφόριον λέγω, οὐ τολμᾷ ἐνδεύσθαι, ἀλλ' ἐξελὼν τῶν ὤμων, δίδωσιν αὐτὸ διακόνῳ» (*Περὶ τοῦ θείου ναοῦ*, PG 155, 724C). Σὲ ἄλλο πάλι σημεῖο τοῦ ἴδιου ἔργου ὁ Συμεὼν ἀναφέρει ὅτι ὁ ἀρχιερέας λειτουργεῖ χωρὶς ὠμοφόριο «δεικνύς, ὅτι πρῶτον μὲν ἐξυπηρετῶν ἦν, καὶ εὐλαβούμενος ἦν τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο ἐνδυμα ἐνδεύσθαι» κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Θείας Λειτουργίας (στὸ ἴδιο, 740D).

12. Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Καβάσιλας, «διὰ γὰρ τοῦ Εὐαγγελίου ὁ Χριστὸς δηλοῦται», στὸ Nicolas Cabasilas, *Explication de la Divine Liturgie*, traduction et notes de Séverien Salaville, Deuxième édition munie du texte grec, revue et augmentée par René Bornert, o.s.b., Jean Gouillard et Pierre Périshon, Sources Chrétiennes 4, Cerf, Paris 2007, 20, σ. 146. 4, καὶ PG 150, 412C.

13. Cabasilas, *Explication des Rites*, στὸ *Explication de la Divine Liturgie*, 8, σσ. 372. 57 - 374. 59.

14. Robert F. Taft, «Toward the Origins of the Small Omophorion», *Ecclesiam aedificans: A 70 éves Keresztes Szilárd püspök köszöntése*, Nyíregyháza 2002, σ. 26· ἡ ἔμφαση ἔχει προστεθεῖ.

Τὰ παραπάνω δὲν συνιστοῦν ὑποβάθμιση τοῦ ἐπισκόπου· ἀπλῶς ἐπισημαίνονται ὅτι ἡ κύρια διαφορὰ του ἀπὸ τὸν πρεσβύτερο συνδέεται ὄχι μὲ τὸ μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας ἀλλὰ μὲ ἐκεῖνο τῆς Χειροτονίας, τὸ ὁποῖο τελεῖ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ὁ ἐπίσκοπος – μὲ τὴ σύμφωνη ὁμῶς γνώμη, δηλαδὴ τὴ συμμαρτυρία, τῶν πρεσβυτέρων¹⁵. Ὅπως ἔχει εὐστοχα ἐπισημάνει ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ,

Ἵ ἐπίσκοπος διαφέρει ἀπὸ τὸν ἱερέα στὴν ἐξουσία ποὺ ἔχει νὰ χειροτονεῖ καὶ μόνο σ' αὐτό [...] Κατὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ὁ ἐπίσκοπος δὲν ἔχει καμμία προτεραιότητα σχετικὰ μὲ τὸν ἱερέα καὶ δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ τὴν ἔχει, γιατί ὁ ἱερέας ἔχει ὅλη τὴν ἐξουσία νὰ ἱεουργεῖ, ἀφοῦ σὲ κάθε ἱερέα ἀνατίθεται κυρίως αὐτὸς ὁ σκοπός, δηλαδὴ νὰ τελεῖ τὴ θυσία τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ὁ ἱερέας, ὡς ὁ ἱερουργός τῆς Θείας Εὐχαριστίας, εἶναι ὁ λειτουργός καὶ ὁ οἰκοδόμος τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐνότητα τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ξεπηδᾷ ἀπὸ τὴν ἐνότητα τοῦ δείπνου τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἀλλὰ ὁ ἐπίσκοπος, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, ἔχει καὶ μιὰ ἰδιαίτερη εὐθύνη γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος, ὅχι ὡς προσφέρων τὴν ἀνάιμακτη θυσία, ἀλλὰ ὡς χειροτονῶν (τὸν ἱερέα)¹⁶.

Ἡ παραπάνω ἐπισημάνση τοῦ Φλωρόφσκυ ὑποδηλώνεται λειτουργικὰ, ἐκτὸς τῶν ὅσων εἶπαμε, ὡς ἐξῆς: Ὅπως ἀναφέρεται μὲ σαφήνεια στὴ διάταξη τοῦ Γεμιστοῦ (τέλη 14ου αἰῶνα), μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς Μεγάλης Εἰσόδου, ὁ ἀρχιερέας, ὁ ὁποῖος ἔχει ἤδη ἀπεκδυθεῖ τὸ ὠμοφόριό του, τὸ ἐνδύεται ξανά μόνο ἐὰν πρόκειται νὰ τελεῖσει εἰς πρεσβύτερον χειροτονία, τὸ ἀποβάλλει δὲ καὶ πάλι ἀμέσως μετὰ τὴ χειροτονία: «Καὶ εἴ ἐστι χειροτονία πρεσβυτέρου [ὁ πατριάρχης] ἀνίσταται καί, ἐνδυσάμενος τὸ ὠμοφόριον καὶ τελέσας τὴν χειροτονίαν, ἀποδύεται πάλιν τὸ ὠμοφόριον»¹⁷. Ἐφόσον δηλαδὴ ὁ ἐπίσκοπος διακρίνεται ἀπὸ τὸν ἱερέα ὅσον ἀφορᾷ ὄχι τὴν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας ἀλλὰ τὴν ἐξουσία του νὰ χειροτονεῖ, γι' αὐτὸ καὶ μόνο ὅταν χειροτονεῖ ἐνδύεται κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Εὐχαριστίας τὸ ὠμοφόριον.

Ἡ περιγραφόμενη ἀπὸ τὴ διάταξη ἐνδυμασία τοῦ ἀρχιερέα, μὲ τίς σαφεῖς

15. Αὐτὸ ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία λειτουργικὴ πράξι ποὺ μαρτυρεῖται ἤδη στὴν Ἀποστολικὴ Παράδοση τοῦ Ἰππολύτου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κατὰ τὴν εἰς πρεσβύτερον χειροτονία οἱ πρεσβύτεροι, μαζί μὲ τὸν ἐπίσκοπο, ἐπιθέτουν τὰ χέρια τους στὸν χειροτονούμενον πρεσβύτερο. Τὸ κείμενο διευκρινίζει ὅτι οἱ πρεσβύτεροι δὲν χειροτονοῦν ἀλλὰ ἀπλῶς ἐκφράζουν, μὲ τὴν ἐπίθεση τῶν χειρῶν, τὴ συγκατάθεσή τους (βλ. Hippolyte de Rome, *La tradition apostolique*, texte Latin, introduction, traduction et notes de Dom B. Botte, O.S.B., Sources Chrétiennes, 11, Cerf, Paris 1946, 9, σ. 40). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι κατὰ τὸν ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης αὐτὸς ποὺ πρόκειται νὰ χειροτονηθεῖ θὰ πρέπει νὰ ἔχει συμμαρτυρία ἀπὸ ἑπτὰ πρεσβυτέρους (*Περὶ τῶν ἱερῶν χειροτονιῶν*, PG 155, 372A καὶ C).

16. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, «Τὸ μυστήριον τῆς Πεντηχοστῆς», στὸ Ἔργα, 3, *Δημιουργία καὶ Ἀπολύτρωση* (μτφρ. Παναγιώτου Κ. Πάλλης), Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 214 (οἱ ἐμφάσεις ἔχουν προστεθεῖ). Βλ. ἐπίσης καὶ τοῦ ἰδίου, «Ὁ διάκονος ὡς πρόβλημα στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία» (μετάφραση, σχολιασμός, ἐπιλεγόμενα π. Δημητρίου Μπαθρέλλου) *Θεολογία* 81. 4 (2010), σσ. 159-86.

17. Βλ. τὸ σχετικὸ κείμενο στὸ Dmitrievsky, *Opisanie*, II, σ. 311.

συμβολικές της προεκτάσεις, τροποποιήθηκε από τη μεταγενέστερη πρακτική τῆς ἀμφίσεσης τῶν ἐπισκόπων με τὰ ἐνδύματα τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, δηλαδή τὸν σάκκο καὶ τὴ μίτρα¹⁸. Παρομοίως, ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ἡ Vassa Larin, τὸ ἐπιγονάτιο καὶ τὸ ἐγκόλπιο ἐπίσης παραχωρήθηκαν στοὺς ἐπισκόπους ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἐνῶ καὶ τὰ δικεροτρίκερα τῆς ἀρχιερατικῆς λειτουργίας κατὰ πᾶσα πιθανότητα προῆλθαν ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορική ἐθιμοτυπία¹⁹. Ἡ τροποποίηση τῆς ἐπισκοπικῆς ἐνδυμασίας, με ἀποκορύφωμα τὸν νεωτερισμὸ τῆς μετὰ τὴ Μεγάλη Εἵσοδο ἐνδυσης τοῦ ἐπισκόπου με τὸ λεγόμενο «μικρὸ ὠμοφόριο»²⁰, ἔχει ἀρνητικὸ ἀντίκτυπο στὸ συμβολικὸ ἐπίπεδο τῆς σχέσης τοῦ ἐπισκόπου τόσο με τὸν Χριστὸ ὅσο καὶ με τοὺς ἱερεῖς του.

2. Οἱ ἐπευφημίες πρὸς τὸν ἀρχιερέα

Στὸ κείμενο τῆς ἀνωτέρω διάταξης δὲν καταγράφονται οἱ ἐπευφημίες πρὸς τὸν ἀρχιερέα ποὺ ἀπαντοῦν στὴ σύγχρονη ἀρχιερατικὴ Θεία Λειτουργία. Στις ἐν λόγω ἐπευφημίες καὶ γενικότερα περιττὲς προσθῆκες συμπεριλαμβάνονται α) ἡ ἀργὴ ψαλμώδηση τοῦ «τὸν δεσπότην καὶ ἀρχιερέαν ἡμῶν» κατὰ τὴν ἀκολουθία τοῦ καιροῦ, ἡ ὁποία διακόπτει τὴν τέλεση τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου, β) ἡ ἐκφώνηση καὶ εἰς τριπλοῦν ψαλμώδηση τῆς ἀρχιερατικῆς φήμης, γ) τὰ πολλαπλὰ «εἰς πολλὰ ἔτη δέσποτα», καὶ δ) ἡ τριπλὴ καὶ ἄνευ νοήματος ἐκφώνηση καὶ ψαλμώδηση τοῦ «Κύριε σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς» καὶ στὴ συνέχεια τοῦ «καὶ ἐπάκουσον ἡμῶν». Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, σύμφωνα με τὴ διάταξη ποὺ ἀναλύουμε, ἀκόμη καὶ τὴν εὐχὴ «Κύριε [...] ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε» ὁ ἐπίσκοπος τὴν λέγει στὸ Ἅγιο Βῆμα «καθ' ἑαυτόν»²¹, δηλαδή χωρὶς νὰ τὴν ἀκούει ὁ λαός, καὶ φυσικὰ χωρὶς νὰ τὴν συνοδεύουν ἀργὰ τρισάγια καὶ «εἰς

18. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Taft, τὸν σάκκο τὸν πρωτοφόρεσε ὁ πατριάρχης τὸν 11ο αἰώνα (βλ. καὶ Βαλσαμῶν, *Ἐρωτήσεις κανονικαὶ καὶ ἀποκρίσεις ἐπ' αὐταῖς*, PG 138, 989A). Κάποιοι μητροπολίτες τὸν ἐνδύονται ἤδη στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα, ἐνῶ ἡ χρῆση του γενικεύεται μόλις κατὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα. Στις ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα, ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης μαρτυρεῖ ὅτι σάκκο φοροῦσαν «οἱ ἐκκριτοὶ τῶν ἀρχιερέων» καὶ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἱερεῖς θὰ πρέπει νὰ λειτουργοῦν ἀσκεπεῖς (*Περὶ τοῦ Θείου Ναοῦ*, PG 155, 716A καὶ 716C-717B). Σύμφωνα με τὸν Taft, ἀκόμη καὶ στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα ἐπίσκοποι ἐκθρονοῦνταν ἐπειδὴ «φοροῦσαν μίτρα καὶ πατριαρχικὰ ἄμφια» (γιὰ τίς παρατηρήσεις τοῦ Taft, βλ. «The Pontifical Liturgy of the Great Church», σσ. 103-5).

19. Σύμφωνα με μαρτυρία τοῦ Βαλσαμῶνα, ἐπιγονάτιο ἀρχικὰ φοροῦσαν μόνο οἱ ἐπίσκοποι (*Ἐρωτήσεις κανονικαὶ καὶ ἀποκρίσεις ἐπ' αὐταῖς*, PG 138, 988D-989A). Περισσότερα γιὰ τὸ ἐπιγονάτιο βλ. στὸ Larin, *The Hierarchical Divine Liturgy in Arsenij Suxanov's Proskinitarij*, σσ. 211-13. Γιὰ τὰ δικεροτρίκερα, βλ. στὸ ἴδιο, σσ. 240-50, καθὼς καὶ στὸ Vassa Larin, «The Dikerion and Trikerion of the Byzantine Pontifical Rite: Origins and Significance», *Orientalia Christiana Periodica* 74 (2008), σσ. 417-30.

20. Σύμφωνα με τὸν Taft, τὸ μικρὸ ὠμοφόριο προέρχεται ἀπὸ τὸ μεγάλο, τὸ ὁποῖο ἀρχικὰ διπλωνόταν στὰ δύο γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ στοὺς ὤμους τοῦ ἀρχιερέως. Οἱ πρῶτες μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μικροῦ ὠμοφορίου εἶναι πολὺ ὕψιμες. Ὁ Taft σημειώνει ὅτι δὲν ἔχει δεῖ νὰ ἀναφέρεται τὸ μικρὸ ὠμοφόριο σὲ καμία πηγὴ πρὶν ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα (Taft, «The Missing Vestment», σ. 273· βλ. ἐπίσης Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», σ. 103).

21. Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», II, 7-8, σσ. 286-8.

πολλὰ ἔτη δέσποτα», ὅπως γίνεται σήμερα. Ἔχουμε τὴ γνώμη ὅτι τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα, ὅσο καὶ ἐὰν δικαιολογοῦνται ἀπὸ τὴν εὐλογία ἐπιθυμία ἀπόδοσης τιμῆς στὸν ποιμενάρχη τῆς ἐπισκοπῆς, ἀφενὸς τὴν διαφοροποιοῦν ὑπὲρ τὸ δέον ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ἱερατικὴ λειτουργία, μὲ ὄλες τὶς σχετικὲς συμβολικῶς ἐπιπέδου παρενέργειες, καὶ ἀφετέρου μᾶλλον τὴν ὑποβαθμίζουν, καθιστώντας τὴν μεγαλύτερης διάρκειας καὶ περισσότερο πομπώδη²².

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ μαρτυρία τῆς διάταξής μας σχετικὰ μὲ τὴν ἀπουσία ἀρχιερατικῶν ἐπευφημιῶν ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀναγόμενη στὸν 10ο αἰῶνα συνοπτικὴ διάταξη τῆς ἀρχιερατικῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Καὶ σ' ἐκείνην δὲν γίνεται καμία μνεῖα τῶν ἐπευφημιῶν ἢ ὄσων ἄλλων σχετικῶν προσθηκῶν ἀναφέραμε παραπάνω, οὔτε καὶ τῆς εὐχῆς «Κύριε [...] ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε»²³. Ἀντιθέτως, στὴ μεταγενέστερη τάξη τοῦ Γεμιστοῦ (1386) γίνεται σαφὴς ἀναφορὰ τόσο στὶς φῆμες τῶν βασιλέων καὶ τοῦ πατριάρχου (ὄχι ὅμως ἄλλων ἀρχιερέων) ὅσο καὶ σὲ ἀλλεπάλληλα «εἰς πολλὰ ἔτη δέσποτα»²⁴. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ σὲ παρόμοια διάταξη ποὺ σώζεται σὲ χειρόγραφο τοῦ 15ου αἰῶνα στὸ Ἅγιον Ὅρος²⁵, καθὼς καὶ σὲ μία ἀκόμη διάταξη τοῦ ἴδιου αἰῶνα²⁶. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ στοιχεῖα στὰ ὁποῖα ἀναφερόμαστε δὲν ἀνήκουν ὀργανικὰ στὴ Θεία Λειτουργία. Ἰδίως οἱ ἐπευφημίες ποὺ περιλαμβάνουν τὴ φράση «εἰς πολλὰ ἔτη» πιθανότατα προέρχονται ἀπὸ ἀντίστοιχες ἐπευφημίες πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, δὲν ἀπαντοῦν δὲ σὲ κανένα χειρόγραφο πρὸ τοῦ 14ου/15ου αἰῶνα²⁷. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οἱ ἐπευφημίες αὐτὲς ἀπηχοῦν τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τῆς «εὐσεβοῦς βασιλείας», βρισκονται ὅμως σήμερα μᾶλλον «ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου».

3. Ἡ Μεγάλῃ Εἴσοδος

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία τάξη, στὴ Μεγάλῃ Εἴσοδο λαμβάνουν μέρος μόνο οἱ διάκονοι, καὶ ὄχι, ὅπως γίνεται σήμερα, οἱ ἱερεῖς. Ἡ διάταξή μας δὲν κάνει σαφῆ ἀναφορὰ στὸ θέμα αὐτό, μποροῦμε ὅμως νὰ τὸ συναγάγουμε *ex silentio*²⁸

22. Αὐτὸ συμβαίνει σὲ ἀκόμα μεγαλύτερο βαθμὸ κατὰ τὰ πολυαρχιερατικὰ συλλειτουργὰ μὲ τὴν ἐξαιρετικὰ χρονοβόρα ψαλμώδηση τῆς φήμης τῶν συλλειτουργούντων ἀρχιερέων.

23. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς διάταξης αὐτῆς, βλ. Jacobus Goar, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, Graz 1960, σσ. 153-6. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τῆς ἐν λόγῳ διάταξης, βλ. Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», σ. 90.

24. Dmitrievsky, *Opisanie*, II, σσ. 305 καὶ 307.

25. Γιὰ τὴν περιγραφὴ καὶ χρονολόγησή τῆς ἐν λόγῳ διάταξης, βλ. Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», σ. 91. Γιὰ τὴ σχετικὴ ἀναφορὰ τῆς διάταξης, βλ. Aleksei Dmitrievsky, *Opisanie liturgicheskikh rykopisei*, I, Τυπικὰ, Κίεβο 1895, σ. 169.

26. Γιὰ τὴν περιγραφὴ καὶ χρονολόγησή τῆς ἐν λόγῳ διάταξης, βλ. Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», σ. 91. Γιὰ τὴ σχετικὴ ἀναφορὰ τῆς διάταξης, βλ. Μηνᾶς Χριστόπουλος, «Τυπικὴ Διάταξις τῆς Βασιλείου Τάξεως», Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ΙΑ' (1935), σ. 51.

27. Larin, *The Hierarchical Divine Liturgy in Arsenij Suxanov's Proskinitarij*, σσ. 149-50, καὶ τῆς ἰδίας, «The Hierarchical Liturgy in Late Byzantium and after», σσ. 15-6.

28. Βλ. τὴν περιγραφὴ τῆς Μεγάλῃς Εἰσόδου στὴ διάταξή μας (Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», V, 1-9, σσ. 294-6).

σέ συνδυασμό με άλλες σχετικές ασφαλείς μαρτυρίες²⁹. Τò θέμα αυτό συνδέεται με τὸ πολύπλοκο ζήτημα τῆς χωροταξίας τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τρόπου τελέσεως τῆς ἀκολουθίας τῆς προθέσεως, τὰ ὁποῖα δὲν μπορούμε νὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ οὔτε κὰν ἀκροθιγῶς. Ἡ ἀρχαία τάξη, ὡστόσο, εἶναι ἐκκλησιολογικὰ ὀρθότερη γιὰ δύο λόγους. Πρῶτον, διότι οἱ διάκονοι, σέ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ἱερεῖς, ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος συνδέσμου μεταξὺ τοῦ λαοῦ ἀφενὸς καὶ τοῦ ἐπισκόπου με τοὺς πρεσβυτέρους ἀφετέρου, γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ ἴστανται ἄλλοτε στὸν κυρίως ναὸ καὶ ἄλλοτε στὸ ἅγιο βῆμα. Ἡ μεταφορὰ τῶν δώρων ἀπὸ τὸ λαὸ στοὺς λειτουργοὺς γιὰ τὸν καθαγιασμὸ ἀποτελεῖ τὴν ἐναργέστερη ἴσως ἀποτύπωση τοῦ ἰδιάζοντος λειτουργικοῦ ρόλου τῶν διακόνων. Δεύτερον, διότι ὁ ἐπίσκοπος δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ, λειτουργικὰ ἢ διοικητικὰ, αὐτονομημένος ἀπὸ τὸ συνέδριο τῶν πρεσβυτέρων (ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ἢ κιθάρα χωρὶς τὶς χορδές). Ὁ ἐπίσκοπος, ὡς λειτουργός, καὶ οἱ πρεσβύτεροι, ὡς συλλειτουργοὶ του, δέχονται τὰ δῶρα ποὺ προσφέρει ὁ λαὸς διὰ τῶν διακόνων, γιὰ νὰ προβοῦν στὸν καθαγιασμὸ τους. Ἡ ἐπικρατοῦσα σήμερα πρακτικὴ, σύμφωνα με τὴν ὁποία οἱ πρεσβύτεροι κατὰ τὴν ἀρχιερατικὴ Θεία Λειτουργία συμμετέχουν στὴ Μεγάλῃ Εἴσοδο, δὲν ἐξυπηρετεῖ καμιά πρακτικὴ ἀνάγκη (δύο ἢ καὶ ἓνας διάκονος θὰ ἀρκοῦσαν πρὸς τοῦτο). Ἀντιθέτως, ὑποβαθμίζει συμβολικὰ τοὺς ἱερεῖς, ἀποσυνδέοντάς τους ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα καὶ συνδέοντάς τους με τοὺς διακόνους, ἀποδομεῖ τὸ «συνέδριο τοῦ ἐπισκόπου», καὶ δημιουργεῖ τὴν ψευδῆ ἐντύπωση ὅτι ὁ ἀρχιερέας, ἐρῆμην τῶν συλλειτουργῶν του πρεσβυτέρων, ἀποτελεῖ τὸν ἀποκλειστικὸ «ιερέα» τῆς Εὐχαριστίας.

Με βάση τὴν ἀρχαία τάξη, ὁ ἀρχιερέας δὲν ἔχει καμιά ἀπολύτως ἀνάμειξη στὴ διαδικασία τῆς Μεγάλῃς Εἴσοδου. Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ διεξαγωγὴ τῆς ἔχουν κατὰ πᾶσα πιθανότητα οἱ ἱερεῖς. Αὐτὸ καταφαίνεται ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα τάξη τῆς ἀρχιερατικῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (10ος αἰώνας), ὅπου ἀναφέρεται ὅτι «ἐξάγονται καὶ προτίθενται τὰ ἅγια δῶρα ὑπὸ τῶν ἱερέων»³⁰. Στὴ διάταξη τοῦ Γεμιστοῦ γίνεται ἐπίσης σαφές ὅτι ὁ πατριάρχης δὲν ἔχει καμιά ἀπολύτως ἀνάμειξη στὴ διαδικασία ἐναρξῆς τῆς Μεγάλῃς Εἴσοδου. Τὴ σχετικὴ εὐθύνη ἔχει ὁ «πρωτοπαπάς», ὁ ὁποῖος δίνει στὸν διάκονο τὸν ἅγιο δίσκο, ἐνῶ ὁ ἴδιος παίρνει τὸ ἅγιο ποτήριο³¹. Ἀντιθέτως, σύμφωνα με τὴ σημερινὴ τάξη, οἱ ἱερεῖς ὄχι μόνον δὲν διανέμουν τὰ ἱερά σκευὴ στοὺς διακόνους, ἀλλὰ τὰ λαμβάνουν καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο, ὅπως οἱ διάκονοι.

4. Ὁ μετὰ τὴ Μεγάλῃ Εἴσοδο διάλογος μεταξὺ τοῦ ἀρχιερέως καὶ τῶν ἱερέων

Ὁ διάλογος ποὺ λαμβάνει χώρα μετὰ τὴ Μεγάλῃ Εἴσοδο μεταξὺ τοῦ ἀρχι-

29. Ἐπ' αὐτοῦ, βλ. Robert Taft, SJ, «The Liturgy of the Great Church: An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm», *Dumbarton Oaks Papers* 34/5 1980/81, σ. 53, καὶ ἀναλυτικότερα στὸ Robert F. Taft, SJ, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom, II, The Great Entrance: A History of the Transfer of Gifts and other Pre-anaphoral Rites*, 4th edn, Pontificio Istituto Orientale, Rome 2004, σσ. 194 κ.ἐξ.

30. Goar, *Euchologion*, σ. 155.

31. Dmitrievsky, *Opisanie*, II, σ. 310.

ερέως καὶ τῶν ἱερέων πραγματοποιεῖται, σύμφωνα μὲ τὴ διάταξη ποὺ σχολιάζουμε, ὡς ἐξῆς: Ὁ ἀρχιερέας, ἀφοῦ κάνει τρεῖς μετάνοιες, σκύβει, καὶ οἱ ἱερεῖς τοῦ εὐχονται μὲ τὰ λόγια: «Πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σέ καὶ δύναμις ὑψίστου ἐπισκιάσει σοι». Στὴ συνέχεια τοῦ ἀπευθύνουν τὰ λόγια «μνησθητι ἡμῶν, δέσποτα», καὶ ἐκεῖνος ἀπαντᾷ μὲ τὸ «μνησθεῖν ὑμῶν Κύριος ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ [...], ἄνευ σφραγίδος»³², χωρὶς δηλαδὴ τὴ συνήθη εὐλογία καί, προφανῶς, τὸν ἀσπασμὸ τῆς χειρὸς τοῦ ἀρχιερέα ποὺ ἐνίοτε τὴν ἀκολουθεῖ.

Ἡ πρακτικὴ ποὺ περιγράφεται ἀπὸ τὴ διάταξη ἀπηχεῖ γενικότερα τὴν ἀρχαία τάξη καὶ εἶναι λειτουργικὰ καὶ θεολογικὰ ὀρθή³³. Καθὼς ἐπίκειται ἡ τέλεση τῆς Εὐχαριστίας, οἱ ἱερεῖς εὐχονται στὸν ἀρχιερέα νὰ τὸν ἐπισκιάσει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ἐφόσον αὐτὸς θὰ ἀποτελέσει τὸν λειτουργὸ τοῦ μυστηρίου. Ἐνῶ οἱ πρεσβύτεροι τοῦ εὐχονται, ὁ ἐπίσκοπος σκύβει ταπεινὰ ἀποδεχόμενος τὴν εὐχὴ τους. Ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ἀπαντώντας στὸ ἐρώτημα «διατί ὁ ἀρχιερεὺς εὐχὴν παρὰ πάντων ἐξαιτεῖται», σχολιάζει τὴν ἀνωτέρω διαδικασίαν ὡς ἐξῆς:

Εὐχὴν δὲ παρὰ πάντων αἰτεῖται ὑποκλίνας ἑαυτὸν ὁ ἀρχιερεὺς, ἐπιγινώσκων καὶ αὐτὸς ἑαυτὸν, καὶ πρὸς τὸ ἔργον φρίττων καὶ ὑποστελλόμενος, καὶ τὸ ἀποστολικὸν πληρῶν τὸ «ἐξομολογεῖσθαι ἀλλήλοις τὰ παραπτώματα», καὶ «ὑπὲρ ἀλλήλων εὐχεσθαι»³⁴: οὐδὲ γὰρ αὐτὸς ἑαυτῷ θαρρεῖ, ἀνθρωπος τελῶν καὶ αὐτὸς³⁵.

Ὡστόσο, ὁ ἀνωτέρω διάλογος δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς καὶ μόνο εὐσεβῆ πρακτικὴ, ἀλλὰ ἔχει καὶ σημαντικὲς δογματικὲς προεκτάσεις: παραπέμπει στὴ σύνδεση τῆς ἐνσάρκωσης τοῦ Λόγου («Πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σέ...») μὲ τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ὁ λειτουργὸς καλεῖται νὰ καταστήσει παρόντα τὸν Χριστὸ στὸ μέσον τοῦ λαοῦ του διὰ τῆς Εὐχαριστίας, κατὰ τὴν ὁποία πραγματοποιεῖται ἓνα εἶδος «μυστηριακῆς ἐνσάρκωσης»³⁶, γιὰ τὴν ὁ-

32. Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», I, 5-6, σ. 296.

33. Τὸ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ὀρθὴ μορφή τοῦ διαλόγου μεταξὺ τῶν λειτουργῶν ἔχει καταδειχθεῖ μὲ πειστικότητα ἀπὸ τὸν A. Raes, «Le dialogue après la grande entrée», *Orientalia Christiana Periodica* 18 (1952), σσ. 38-51, καθὼς καί, πληρέστερα, ἀπὸ τὸν Taft, *The Great Entrance*, σσ. 285-307, ἀναφέρεται δὲ μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια σὲ πάμπολλες διατάξεις τῆς Θείας Λειτουργίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, σύμφωνα μὲ δύο κώδικες τοῦ 12ου-13ου καὶ 14ου αἰῶνα ἀντίστοιχα, ὁ ἴδιος διάλογος λαμβάνει χώρα καὶ στὴν ἱερατικὴ λειτουργία, ἀκόμη καὶ ὅταν πρόκειται νὰ εὐχηθεῖ στὸν ἱερέα ὁ διάκονος (Παν. Ν. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις Κώδικας*, 3η ἐκδόση, Σωτήρ, Ἀθήνα 1997, σσ. 9-10). Ἐδῶ βέβαια πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν ἀκόμα ἀρχαιότερη τάξη ὁ διάλογος αὐτὸς λαμβάνει χώρα μόνον μεταξὺ ἀρχιερέων ἢ/καὶ ἱερέων, οἱ δὲ διάκονοι δὲν συμμετέχουν (βλ. καὶ τὴ μεθεπόμενη ὑποσημείωση). Περισσότερα ἐπ' αὐτοῦ βλ. στὸ Θεοδώρου Ι. Κουμαριανοῦ, πρωτ., «Ἡ εὐταξία τῆς Θείας λατρείας ὡς μέσον λειτουργικῆς ἀγωγῆς», εἰσήγηση στὸ ΙΑ' Πανελλήνιον Λειτουργικὸν Συμπόσιον Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, Βόλος, Ὀκτώβριος 2009. «Λειτουργικὴ Ἀγωγή», Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2010, σσ. 311-13.

34. Ἰακ. 5: 16.

35. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ θείου ναοῦ*, PG 155, 729D. Ὁ ἅγιος Συμεὼν ἀναφέρει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος λαμβάνει εὐχὴ ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς (δὲν μνημονεύει τοὺς διακόνους) στὸ ἴδιον, 732A).

36. Ὅπως ἔχει ὑποστηρίξει ὁ Edward J. Kilmartin, ἤδη στὸν Ἰουστίνου καὶ τὸν Εἰρηναῖο ἡ με-

ποία απαιτείται ἡ ἐπέλευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὅπως γίνεται ἄλλωστε ἐμφανῆς ἀπὸ τῆς πολλαπλῆς ἐπικλήσεις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου³⁷.

Ἡ πρακτικὴ ποὺ ἀκολουθεῖται σήμερα εἶναι ἐσφαλμένη. Ὁ ἐπίσκοπος εὐλογεῖ τὸ κεφάλι τοῦ διακόνου, ὁ ὁποῖος ἐνίοτε γονατίζει ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ χειροτονηθεῖ, καὶ τοῦ ἀπευθύνει τὴν εὐχὴ «Πνεῦμα Ἅγιον...» ἄνευ λόγου, ἐφόσον τὸ μόνο ποὺ πρόκειται στὴ συνέχεια νὰ πράξει ὁ διάκονος εἶναι νὰ ἐξέλθει ἀπὸ τὸ ἅγιο βῆμα γιὰ νὰ ἐκφωνήσῃ τὰ πληρωτικά. Στὴ συνέχεια, ὁ ἀρχιερέας προτείνει τὰ χέρια του στοὺς διακόνους, ἀλλὰ καὶ στοὺς μὴ συμμετέχοντες πιά στὸ διάλογο ἱερεῖς, νὰ τὰ ἀσπαστοῦν. Εἶναι προφανῆς ὅτι ἡ ὀρθὴ τάξη ἔχει ἀνατραπεῖ.

Πῶς ἐξηγεῖται ἄραγε αὐτὴ ἡ ἀνατροπὴ; Ἡ μόνη ἐρμηνεία ποὺ μποροῦμε νὰ δώσουμε εἶναι ὅτι, λόγω τῆς ὑπερέξασης τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, θεωρήθηκε ἀνεπίτρεπτο οἱ ἱερεῖς νὰ εὐχονται στὸν ἐπίσκοπο καὶ ἐκεῖνος νὰ σκύβει ἀποδεχόμενος ταπεινὰ τὴν εὐχὴ τους. Ὁ διάλογος λοιπὸν τῆς Λειτουργίας διατηρήθηκε, ἀλλὰ ἄρχισε νὰ ἐκφωνεῖται πλήρως ἀντεστραμμένος, μὲ ὅλες τῆς συμπαρομαρτοῦσες παρενέργειες. Τὴν παραπάνω ὑπόθεση φαίνεται νὰ συμμερίζεται καὶ ὁ Τρεμπέλας, ὁ ὁποῖος, σχολιάζοντας τὴν ἀντιστροφή τοῦ ἴδιου διαλόγου μεταξὺ ἱερέως καὶ διακόνου κατὰ τὴν ἱερατικὴ Λειτουργία, γράφει: «Ὁ τύπος οὗτος [εἶναι] ἀναμφιβόλως μεταγενέστερος, πιθανώτατα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, προελθὼν ἴσως ἐκ κακῶς ἐννοουμένης ἐξυψώσεως τοῦ ἱερέως ἔναντι τοῦ διακόνου, πρὸ τοῦ ὁποῖου φαίνεται πως μειούμενος ὁ ἱερεύς, ὅταν αἰτῆται τὰς εὐχὰς αὐτοῦ»³⁸.

5. Τὸ συλλειτουργοῦ ἀρχιερέως καὶ ἱερέων

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς διάταξης, ὁ ἀρχιερέας καὶ οἱ ἱερεῖς συλλειτουργοῦν. Ἡ λέξη «συλλειτουργῶ» σημαίνει «λειτουργῶ μαζί» καὶ ὄχι ἀπλῶς καὶ μόνο παρευρίσκομαι μὲ αὐτὸν ποὺ λειτουργεῖ χωρὶς σαφῆ καὶ ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὴν τέλεση τῆς Λειτουργίας³⁹. Γιὰ νὰ συλλειτουργήσουν μὲ

ταβολὴ τῶν τιμίων δώρων ἐρμηνεύεται ὡς «μυστηριακὴ ἐνσάρκωση» [*«Sacrificium Laudis: Content and Function of Early Eucharistic Prayers»*, *Theological Studies* 35.2 (1974), σ. 277]. Γιὰ τὸ σύνδεσμο μεταξὺ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας στὴ συριακὴ παράδοση, βλ. Sebastian Brock, *The Holy Spirit in the Syrian Baptismal Tradition*, 1979, σσ. 125-6 καὶ 130-3.

37. Τὸ θέμα αὐτὸ τὸ πραγματεῖομαι ἀναλυτικὰ σὲ ἄρθρο μου μὲ τίτλο «The Pneumatology of the Eastern Orthodox Divine Liturgy and its Significance for Theology and the Church», τὸ ὁποῖο πρόκειται νὰ δημοσιευτεῖ, ἐλπίζω, σύντομα.

38. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*, σ. 85.

39. Τὸ πολὺπλευρο καὶ πολὺπλοκο θέμα τοῦ συλλειτουργοῦ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀκόμη διερευνηθεῖ μὲ τρόπο ποὺ νὰ μᾶς δίνει πλήρη καὶ ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Περισσότερα γιὰ τὸ πολὺπλοκο αὐτὸ θέμα βλ., μεταξὺ ἄλλων, στὰ Α. Jacob, «La concélébration de l'anaphore à Byzance d'après le témoignage de Léon Toscan», *Orientalia Christiana Periodica* 35 (1969), σσ. 249-56· R. Taft, «Byzantine Liturgical Evidence in the *Life of St Marcellian the Oeconomos*: Concelebration and the Preanaphoral Rites», *Orientalia Christiana Periodica* 48 (1982), σσ. 159-70· Heinzgerd Brakmann, «*Καὶ ἀναγινώσκουσι πάντες οἱ ἱερεῖς τὴν εὐχαριστήριον Εὐχὴν*». Zum gemeinschaft-

τὸν ἐπίσκοπο οἱ ἱερεῖς ὡς ἱερεῖς⁴⁰ θὰ πρέπει νὰ συμμετάσχουν ἐνεργὰ στὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας. Πῶς ὅμως θὰ πρέπει νὰ γίνεῖ αὐτό; Ἡ διάταξή μας φαίνεται νὰ μᾶς δίνει κάποιες ἀπαντήσεις στὸ παραπάνω ἐρώτημα. Συγκεκριμένα, ἡ διάταξη ὑποδηλώνει τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τῶν πρεσβυτέρων στὴ Λειτουργία πού τελεῖ ὁ ἐπίσκοπος μὲ τρεῖς πολὺ χαρακτηριστικούς τρόπους: πρῶτον, μὲ τὴν εἰρήνευση κατὰ τὸν Ἀπόστολο, δεύτερον, μὲ τὴν ἀνάγνωση εὐχαριστιακῶν εὐχῶν, καὶ τρίτον, μὲ τὴν μετάδοση τῆς Θείας Εὐχαριστίας στὸν ἐπίσκοπο. Ἄς τοὺς δοῦμε μὲ τὴ σειρά:

Ἡ διάταξη ἀναφέρει ὅτι ἡ εἰρήνευση τοῦ Ἀποστόλου δὲν δίνεται ἀπὸ τὸν λειτουργοῦντα ἀρχιερέα, ἀλλὰ ἀπὸ κάποιον «ἐκ τῶν συγκαθημένων ἀρχιερέων»⁴¹. Γνωρίζουμε ὅμως ἀπὸ τὸν ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος μάλιστα γράφει τὰ κείμενά του τρεῖς ὁλόκληρους αἰῶνες ἀργότερα, ὅτι ἡ εἰρήνευση αὐτὴ μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἐξίσου καὶ ἀπὸ πρεσβύτερο⁴², ἐνῶ τὸ ἴδιο προβλέπει καὶ ἡ προαναφερθεῖσα τάξη τῆς πατριαρχικῆς Λειτουργίας τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐπίσης τοῦ 15ου αἰῶνα⁴³. Στὸ σημεῖο αὐτό, τὸ κείμενο τῆς διάταξής μας μᾶς προξενεῖ εὐλογο προβληματισμό, διότι εἶναι σαφές ὅτι στὸ περιγραφόμενο συλλειτουργο δὲν λαμβάνουν μέρος ἀρχιερεῖς καί, κατὰ συνέπεια, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ «συγκάθωνται» μὲ τὸν λειτουργοῦντα ἀρχιερέα καὶ μάλιστα νὰ προσφέρουν τὴν ἐν λόγῳ εὐλογία. Ἡ ἀτυχὴς αὐτὴ ἀναφορὰ τῆς διάταξης πιθανότατα ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ διαδικασία σταδιακῆς μεταφορᾶς τῆς ἐν λόγῳ εὐλογίας ἀπὸ τὸν πρεσβύτερο στὸν ἐπίσκοπο. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ προξενήσει τὴν ὑποψία ὅτι ἐνδεχομένως καὶ ἄλλες εὐλογίες πού δίνονταν ἀρχικὰ ἀπὸ τοὺς συλλειτουργοῦντες πρεσβυτέρους μεταφέρθηκαν στὴ συνέχεια στὸν ἐπίσκοπο.

Εἶναι ὅμως ἔτσι; Μπορεῖ μία καὶ μόνο εὐλογία νὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ ὅποια-

lichen Eucharistiegebet byzantinischer Konzelebranten», *Orientalia Christiana Periodica* 42 (1976), σσ. 319-67· Robert F. Taft, SJ, «Ex Oriente Lux? Some Reflections on Eucharistic Concelebration», στὸ τοῦ ἴδιου, *Beyond East and West: Problems in Liturgical Understanding*, 2nd rev. and enlarged edn, Pontifical Oriental Institute, Rome 1997, σσ. 111-32· Robert F. Taft, «Eucharistic Concelebration in Greek Orthodoxy Yesterday and Today», στὸ Steven Hawkes-Teeple, Bert Groen καὶ Stefanos Alexopoulos (ἐπιμ.), *Studies on the Liturgies of the Christian East*, Peeters, Leuven 2013, σσ. 259-77.

40. Δὲν εἶναι νομίζουμε ὀρθὸ νὰ ἀνατίθενται στὸν πρεσβύτερο καθήκοντα πού προσιδιάζουν στὸν βαθμὸ τοῦ διακόνου. Δημιουργεῖται ἐντύπωση ὑποβάθμισης τοῦ πρεσβυτέρου ὅταν, ἐλλείψει διακόνου, ὁ ἀρχιερέας ἀναθέτει σὲ κάποιον ἱερέα νὰ πεῖ τὰ διακονικὰ χωρὶς τίς ἱερατικὲς ἐκφωνήσεις πού ἀκολουθοῦν ἢ ὅταν τοῦ ἀναθέτει καθαρὰ διακονικὲς ὑπηρεσίες, ὅπως λ.χ. τὸ νὰ μεταφέρει τὰ δικροτρύκερα. Εἶναι, γιὰ παράδειγμα, ἀξιοσημείωτη σχετικὴ πρόβλεψη τοῦ 16ου αἰῶνα πού ἀπαγορεύει τὸ συλλειτουργο δύο ἱερέων ἐὰν ὁ ἓνας ἐξ αὐτῶν πρόκειται νὰ ἐπέχει θέση διακόνου (βλ. σχετικὰ στὸ Κουμαριανοῦ, «Ἡ εὐταξία τῆς θείας λατρείας ὡς μέσον λειτουργικῆς ἀγωγῆς», σσ. 303-8). Ἐπιπλέον, ἡ διάταξη τοῦ Suxanov ἐπισημαίνει μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση ὅτι οἱ ἱερεῖς δὲν λαμβάνουν μέρος στὴ διαδικασία μεταφορᾶς δοχείου μὲ νερὸ γιὰ τὸν ἐπίσκοπο (Larin, *The Hierarchical Divine Liturgy in Arsenij Suxanov's Proskinitarij*, V. 45, σ. 86, καὶ XII. 152, σ. 107 ἀντίστοιχα).

41. Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», III, 5-6, σ. 290.

42. Ἀγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας*, PG 155, 293D.

43. Βλ. Dmitrievsky, *Opisanie*, I, σ. 170

δήποτε συμπεράσματα; Ἡ ἀπάντηση στοῦ ἐρώτημα αὐτό δὲν εἶναι εὐκόλη. Προτοῦ ὅμως βιαστοῦμε νὰ δώσουμε ἀρνητικὴ ἀπάντηση, καλὸ θὰ ἦταν, νομίζω, νὰ ἀναλογιστοῦμε τὴν περίφημη θέση τοῦ Κάρλ Σμιτ σχετικά μὲ τὴν ἀξία καὶ τὸ νόημα τῆς ἐξαιρέσεως: «Ἀπὸ τῆ σκοπιά της ἡ ἐξαιρέση μπορεῖ νὰ ἴναι σπουδαιότερη παρὰ ὁ κανόνας [...]. Ἡ ἐξαιρέση εἶναι πιὸ ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ τὴν κανονικὴ περίπτωσι. Τὸ κανονικὸ δὲν ἀποδεικνύει τίποτε, ἡ ἐξαιρέση ἀποδεικνύει τὰ πάντα»⁴⁴. Ἡ ἐξαιρέση τοῦ κανόνα μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ νόημα καὶ τὰ ὄριά του. Ἄν συνδέσουμε τὰ παραπάνω μὲ τὴν περίπτωσή μας, εὐκόλα ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι τὸ προνόμιο τοῦ ἐπισκόπου νὰ δίνει τις εὐλογίες δὲν εἶναι ἀποκλειστικό. Ἡ μία ἐξαιρέση ἀρκεῖ νὰ μᾶς τὸ θυμίζει, ἡ ἀπουσία ὅμως ἐξαιρέσεων ἀπὸ τὴν σημερινὴ πρακτικὴ μᾶς ἔχει κάνει νὰ τὸ λησμονήσουμε.

Κάτι ἀντίστοιχο ἰσχύει καὶ μὲ τις εὐχὲς τῆς Θείας Λειτουργίας. Ἡ διάταξή μας κάνει σαφέστατη ἀναφορὰ στοῦ ὅτι κατὰ τὴν ἀρχιερατικὴ Θεία Λειτουργία δύο εὐχὲς μὲ εὐχαριστιακὸ περιεχόμενο ἀναπέμπονται ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς. Συγκεκριμένα, ἡ διάταξη ἀναφέρει ὅτι «ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην· Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ», καὶ παρακάτω ὅτι «ὁ ἱερεὺς ἐπεύχεται· Σοὶ παρακατατίθημι»⁴⁵. Ὡς πρὸς τὴν πρώτη εὐχὴ, ἂς θυμίσουμε ὅτι περιλαμβάνει, μεταξὺ ἄλλων, τὰ ἑξῆς: «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ... προσάγαγε [ἡμᾶς] τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ, καὶ ἰκάνωσον ἡμᾶς προσενεγκεῖν σοὶ δῶρά τε καὶ θυσίας πνευματικάς. [...] Καὶ καταξίωσον ἡμᾶς εὐρεῖν χάριν ἐνώπιόν σου, τοῦ γενέσθαι σοὶ εὐπρόσδεκτον τὴν θυσίαν ἡμῶν [...]». Ἐδῶ οἱ ἱερεῖς παρουσιάζονται ὡς ὄντως *συλλειτουργοὶ* τοῦ λειτουργοῦντος ἀρχιερέως. Ἐπιπλέον, ἡ διάταξη ποὺ σχολιάζουμε, ὅπως καὶ πολλὲς ἄλλες πηγές, μαρτυροῦν ὅτι ὁ ἱερέας ἐκφωνοῦσε καὶ τὴν ὀπισθάμβωνο εὐχὴ, ὅπως γίνεται μέχρι καὶ σήμερα⁴⁶, ἐνῶ ἡ προαναφερθεῖσα διάταξη τῆς ἀρχιερατικῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἀποδίδει στὸν ἱερέα τέσσερις ἐπιπλέον εὐχὲς: Τis τρεῖς εὐχὲς τῶν ἀντιφώνων ποὺ προηγούνται τῆς Μικρῆς Εἰσόδου⁴⁷, καθὼς καὶ τὴν εὐχὴ τῆς Ἐκτενοῦς ποὺ προηγεῖται τῆς Μεγάλης Εἰσόδου («Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν [...]»)⁴⁸.

44. Carl Schmitt, *Πολιτικὴ Θεολογία: Τέσσερα κεφάλαια γύρω ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν περὶ κυριαρχίας, μετάφραση-σημειώσεις-ἐπιλεγόμενα Παναγιώτης Κονδύλης, Λεβιάθαν, Ἀθήνα 1994*, σσ. 31-2.

45. Πρόκειται γιὰ τὴν εὐχὴν πρὸ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν». Γιὰ τὰ παραπάνω, βλ. Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», I, 8 καὶ VIII, 3, σ. 298.

46. Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», XI, 7, σ. 306. Βλ. σχετικά καὶ τὴν διάταξη τοῦ Γεμιστοῦ (Dmitrievsky, *Opisanie*, II, σσ. 317-8) καθὼς καὶ τὴν μεθεπόμενη ὑποσημείωση γιὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης.

47. Γιὰ περισσότερα ἐπ' αὐτοῦ, βλ., μεταξὺ ἄλλων, Robert F. Taft, «How Liturgies Grow: The Evolution of the Byzantine Divine Liturgy», *Orientalia Christiana Periodica* 43 (1977), κυρίως σσ. 365-6, καὶ John F. Baldwin, *The Urban Character of Christian Worship: The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, *Orientalia Christiana Analecta*, 228, Pont. Institutum Studiorum Orientalium, Rome 1987, κυρίως σσ. 214-26.

48. Goar, *Euchologion*, σσ. 153 καὶ 154. Σήμερα, καὶ οἱ τέσσερις αὐτὲς εὐχὲς ἀναπέμπονται ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα. Παραδόξως, σύμφωνα μὲ τὴν προαναφερθεῖσα διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἡ ὀπισθάμβωνο εὐχὴ λέγεται ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα (Goar, *Euchologion*, σ. 156· πρόκειται ἄραγε γιὰ προσπάθεια μεταφορᾶς καὶ αὐτῆς τῆς εὐχῆς ἀπὸ τὸν ἱερέα στὸν ἀρχιε-

Πέρα ὅμως αὐτοῦ, ὑπάρχουν μαρτυρίες γιὰ ἀπὸ κοινοῦ ἐκφώνηση καὶ ἄλλων εὐχῶν ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα καὶ τοὺς ἱερεῖς. Γιὰ παράδειγμα, ἡ διάταξη τοῦ Γεμιστοῦ ἀναφέρει ὅτι «λέγει ὁ Πατριάρχης καὶ οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἱερεῖς τὴν εὐχὴν τῆς εἰσόδου»⁴⁹. Ὁ Brakmann ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης τὴν εὐχὴ τῆς εἰσόδου τὴν λένε ἀπὸ κοινοῦ ὁ ἐπίσκοπος καὶ οἱ ἱερεῖς⁵⁰. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἅγιος Συμεὼν σὲ ἄλλο σημεῖο ἀναφέρει ὅτι οἱ διάκονοι «οὐ τὰ αὐτὰ λέγειν δύνανται» μὲ τὸν πρῶτο ἀρχιερέα καὶ τοὺς συλλειτουργοὺς ἐπίσκοπους καὶ πρεσβυτέρους ἐπίσης μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι ἐνδεχομένως ὁ Συμεὼν ἔχει ὑπόψη του ἀπὸ κοινοῦ ἀνάγνωση κάποιων τουλάχιστον εὐχῶν⁵¹. Ἐπιπλέον, ὁ André Jacob ἐπισημαίνει ὅτι στὰ τυπικὰ τῶν χειροτονιῶν τοῦ 16ου αἰώνα ἐμφανίζεται ἡ ὁδηγία νὰ διαβάσει μυστικῶς ὁ νεοχειροτονηθεὶς τὸ κείμενο τῆς λειτουργίας («κοντάκιον»), πράγμα πού, ὅπως σημειώνει στὴ συνέχεια, ἀπηχεῖ τὴν μαρτυρούμενη ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα πρακτικὴ τῆς ἀπὸ κοινοῦ ἀνάγνωσης τῶν εὐχῶν στὸ ἱερατικὸ συλλεῖτουργο⁵². Παρομοίως, ὁ Brakmann ἀναφέρει καὶ σχολιάζει περαιτέρω μαρτυρίες γιὰ ἀπὸ κοινοῦ ἀνάγνωση, ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο καὶ τοὺς ἱερεῖς, τῆς ἀναφορᾶς, τῶν ἰδρυτικῶν λόγων καὶ τῆς εὐχῆς τοῦ καθαγιασμοῦ⁵³. Μία ἀπὸ αὐτὲς τίς μαρτυρίες ἐπαναλαμβάνει τὸ ἐπιχειρήμα τοῦ Jacob ἐπὶ τῇ βάσει ἀναφορᾶς Εὐχολογίου τοῦ 16ου αἰώνα στὴν εἰς πρεσβύτερον χειροτονία: «Καὶ οὕτως [ἐν. ὁ νεοχειροτονηθεὶς ἱερέας] ἀσπάζεται τὸν Ἀρχιερέα, καὶ τοὺς Πρεσβυτέρους· καὶ ἀπερχόμενος ἴσταται μετὰ τῶν Πρεσβυτέρων, ἀναγινώσκων τὸ Κοντάκιον»⁵⁴. Ἐπιπλέον, σύμφωνα μὲ τὸ τυπικὸ τοῦ Arsenij Suxanov (Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, 17ος αἰώνας) τὴν εὐχὴ τῆς ἀκολουθίας τοῦ καιροῦ (ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν τέλεση τῆς ἀναιμακτικῆς ἱερουργίας) τὴ λείει ὁ πατριάρχης καὶ μαζί του ὅλοι οἱ συλλεῖτουργοί⁵⁵. Ἐξάλλου, ὅπως παρατηρεῖ σχετικὰ καὶ ὁ Brakmann, πολλές φορές οἱ ὁδηγίες τῶν διατά-

ρέα, ἡ ὁποία τελικὰ δὲν εὐοδόθηκε). Εἶναι τέλος χαρακτηριστικὸ ὅτι, παρόλο πού ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἀναφέρει ὅτι ὁ ἱερέας ἀναπέμπει τὴν ὀπισθάμβωνο εὐχὴ, σπεύδει νὰ προσθέσει ὅτι «καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ταύτην ἔνδον μυστικῶς πρὸς τὸν Θεὸν ἀναφέρει», καθὼς καὶ ὅτι ὁ ἀρχιερέας «σφραγίζει τὸν ἱερέα, μετὰ τὸ εἰπεῖν τὴν εὐχὴν, ὡς ὑπηρέτην ὄντα αὐτοῦ» (Περὶ τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας, PG 155, 301C· ἡ ἔμφαση στὴ χαρακτηριστικὴ λέξη «ὑπηρέτην» (= διάκονο) ἔχει προστεθεῖ).

49. Dmitrievsky, *Opisanie*, II, σ. 305. Πρόκειται γιὰ τὴ Μικρὴ Εἴσοδο.

50. Brakmann, «“Καὶ ἀναγινώσκουσι πάντες οἱ Ἱερεῖς τὴν εὐχαριστήριον Εὐχὴν”», σ. 358. Ὁ Brakmann ἀναφέρεται στὰ ἔργα τοῦ Συμεὼν *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας* (PG 155, 292C) καὶ *Περὶ τοῦ θείου ναοῦ* (PG 155, 720B)· ἡ πρώτη ἀναφορὰ εἶναι πολὺ σαφέστερη ἀπὸ τὴ δεύτερη.

51. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας*, PG 155, 296D-297A. Γιὰ συζήτηση τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου, βλ. Brakmann, «“Καὶ ἀναγινώσκουσι πάντες οἱ Ἱερεῖς τὴν εὐχαριστήριον Εὐχὴν”», σσ. 361-2.

52. André Jacob, «La concélébration de l’anaphore à Byzance d’après le témoignage de Léon Toscan», *Orientalia Christiana Periodica* 35 (1969), σ. 256 καὶ *passim* (σσ. 249-56). Δυστυχῶς, δὲν ὑπάρχει ἐδῶ ἡ δυνατότητα νὰ ποῦμε περισσότερα γιὰ τὴν ἀπὸ κοινοῦ ἐκφώνηση εὐχῶν κατὰ τὸ ἱερατικὸ συλλεῖτουργο.

53. Brakmann, «“Καὶ ἀναγινώσκουσι πάντες οἱ Ἱερεῖς τὴν εὐχαριστήριον Εὐχὴν”», σσ. 344 κ.εξ.

54. Brakmann, «“Καὶ ἀναγινώσκουσι πάντες οἱ Ἱερεῖς τὴν εὐχαριστήριον Εὐχὴν”», σ. 355.

55. Larin, *The Hierarchical Divine Liturgy in Arsenij Suxanov’s Proskinitarij*, III. 20 (σ. 80).

ξέων που αποδίδουν μιάν ευχή στον λειτουργό, δὲν τὸ ἐννοοῦν κατανάγκην *sensu pegante*, ἀποκλείοντας δηλαδή τὴν ταυτόχρονη ἀνάγνωση τῆς ἴδιας ευχῆς καὶ ἀπὸ τοὺς συλλειτουργούς⁵⁶. Ἡ ταυτόχρονη ἀνάγνωση τῶν ευχῶν ἦταν ἄλλωστε ἡ πρακτικὴ στὴν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ὅταν, κατὰ τὶς ἡμέρες ὀρισμένων ἐορτῶν, λειτουργοῦσε ὁ πάπας, ἤδη τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 8ο αἰώνα⁵⁷.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ γεγονός ὅτι σήμερα τόσο ἡ εἰρήνευση τοῦ Ἀποστόλου ὅσο καὶ ἡ ἀνάγνωση ὄλων τῶν ἀνωτέρω ευχῶν (πλὴν τῆς ὀπισθάμβωνης) θεωροῦνται ὅτι ἀνήκουν ἀποκλειστικά καὶ μόνο στὸν ἀρχιερέα ἀντιβαίνει στὴν ἀρχαία παράδοση καὶ στὴ συνοδικοῦ τύπου σχέση ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτέρων ποὺ ἡ Θεία Λειτουργία συγκροτεῖ καὶ ἀντικατοπτρίζει⁵⁸. Τὸ πιὸ «δραματικὸ» ὅμως δεῖγμα διασάλευσης τῆς ἀρχαίας τάξης τοῦ συλλειτουργοῦ ἀποτελεῖ ἡ κατάργηση τοῦ παραδοσιακοῦ τρόπου μετάδοσης τῆς Θείας Εὐχαριστίας, στὸν ὁποῖο θὰ ἀναφερθοῦμε ἀμέσως.

6. Ἡ μετάδοση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀπὸ τὸν πρεσβύτερο στὸν ἐπίσκοπο

Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τῆς διάταξης, ὁ ἐπίσκοπος λαμβάνει τὴν Εὐχαριστία ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ πρώτου τῆ τάξει ἱερέα. Συγκεκριμένα, ἡ διάταξη προβλέπει τὸ ἑξῆς: Ὁ ἀρχιερέας καὶ ὁ ἱερέας ποὺ πρόκειται νὰ τοῦ μεταδώσει τὴν Εὐχαριστία ἀνεβαίνουν στὴν κρηπίδα τῆς Ἁγίας Τραπέζης. Ὁ ἱερέας προσφέρει στὸν ἀρχιερέα μία μερίδα τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀμέσως μετὰ ὁ ἀρχιερέας ἐπίσης μεταδίδει μία μερίδα τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ στὸν ἱερέα. Στὴ συνέχεια κατέρχονται ἀπὸ τὴν κρηπίδα καὶ καταλύουν ταυτόχρονα τὴ μερίδα ποὺ ἔχουν στὰ χέρια τους. Μετὰ ἀπ' αὐτὸ, ὁ ἱερέας μεταδίδει στὸν ἀρχιερέα ἀπὸ τὸ Ἅγιο Ποτήριο καὶ ἀκολούθως ὁ ἀρχιερέας στὸν ἱερέα. Ἐπειτα ὁ ἀρχιερέας μεταδίδει τὴν Εὐχαριστία στοὺς ὑπόλοιπους κληρικούς⁵⁹.

Θὰ πρέπει ἐν προκειμένῳ νὰ δώσουμε προσοχὴ σὲ δύο λεπτομέρειες μὲ ἰδιαιτέρη σημασία. Πρῶτον, ὁ ἀρχιερέας δὲν μεταλαμβάνει ἀπὸ τὰ δύο εἶδη (ἄρτο καὶ οἶνο) προτοῦ μεταλάβει ὁ ἱερέας. Ἀντιθέτως, καὶ οἱ δύο μαζὶ μεταλαμβάνουν πρῶτα τὸ Σῶμα καὶ στὴ συνέχεια τὸ Αἷμα, μὲ τρόπο ποὺ τονίζει τὴ μεταξὺ τους ἀμοιβαιότητα. Ἡ δευτέρη χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια εἶναι ὅτι, ἀφοῦ ὁ ἱερέας δώσει στὸν ἀρχιερέα τὸν ἄρτο καὶ ἀντιστρόφως, στὴ συνέχεια μεταλαμβάνουν τὸν ἄρτο ταυτόχρονα (κάτι ποὺ δὲν εἶναι, φυσικά, δυνατὸν νὰ συμβεῖ μὲ τὸ Ἅγιο Ποτήριο).

Ἡ πρακτικὴ τῆς ἀμοιβαίας μετάδοσης τῆς Εὐχαριστίας μεταξὺ ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτέρου μαρτυρεῖται εὐρύτερα. Γιὰ παράδειγμα, σὲ χειρόγραφο τοῦ

56. Brakmann, «“Καὶ ἀναγινώσκουσι πάντες οἱ Ἱερεῖς τὴν εὐχαριστήριον Εὐχὴν”», *passim*. Βλ. καὶ Taft, «Eucharistic Concelebration in Greek Orthodoxy Yesterday and Today», σ. 271.

57. Taft, ὁ.π., σσ. 261 καὶ 273.

58. Διευκρινιστικά νὰ ἐπισημάνω ὅτι ὁ ἐπίσκοπος ἔχει τὸ αὐτονόητο δικαίωμα τῆς διανομῆς τῶν ευχῶν καὶ τῶν εὐλογιῶν, κάτι ὅμως ποὺ προϋποθέτει τὴ δυνατότητα νὰ μοιραστεῖ κάποιος ἀπὸ αὐτὲς μὲ τοὺς πρεσβυτέρους (ὅπως γίνεται ἄλλωστε μὲ τὶς ἐκφωνήσεις, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν, προφανῶς, τμήματα τῶν ευχῶν).

59. Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», X. 1-12, σσ. 301-2.

13ου αἰώνα πού ἀναφέρεται στὴν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου σημειώνεται ὅτι «ὁ πρωτοπαπᾶς, ὅταν ψάλλει ὁ ἀρχιεπίσκοπος τὴν λειτουργίαν, νὰ εἰστήκει ἐπάνω εἰς ὄλους τοὺς ἄρχοντας τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ μεταλαμβάνει τὸν ἐπίσκοπον ὁμοίως καὶ ὁ ἐπίσκοπος τὸν πρωτοπαπᾶν [...]». Παρομοίως, χειρόγραφο τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 16ου αἰώνα ἀναφέρει ὅτι «ὅταν λειτουργεῖ ὁ ἀρχιερεὺς, μεταδίδει αὐτός [δηλ. ὁ πρωτοπαπᾶς] τὴν ἁγίαν μετάληψιν, ὁμοίως καὶ ὁ ἀρχιερεὺς τῶ πρωτοπαπᾶ»⁶⁰. Ὁ Τρεμπέλας σχολιάζει τὴν πρακτικὴ αὐτὴ, πού ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες σχετικὲς διατάξεις, μὲ τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ λόγια: «Ἄξιον ἰδιαιτέρας σημειώσεως, ὡς μαρτυροῦν πνεῦμα σχεδὸν εἰπεῖν ἀδελφικῆς ἰσότητος μεταξὺ ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτέρων [...] τυγχάνει, ὅτι [...] οἱ ἱερεῖς μεταδίδουσι πρῶτον τῶ ἀρχιερεῖ [...] καὶ ἔπειτα αὐτὸς μεταδίδει αὐτοῖς [...]»⁶¹.

Ἡ πληρέστερη κατανόηση τοῦ ἀνωτέρω τρόπου μετάδοσης τῆς Εὐχαριστίας νομίζουμε ὅτι ἐξυπηρετεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στὸν ΙΗ' κανόνα τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὁ ὁποῖος δὲν ἐπιτρέπει στοὺς διακόνους νὰ μεταδίδουν τὴν Εὐχαριστία στοὺς πρεσβύτερους. Ὁ κανόνας ἀναφέρει, μεταξὺ ἄλλων, τὰ ἐξῆς:

Ἦλθεν εἰς τὴν ἁγίαν καὶ μεγάλην σύνοδον, ὅτι ἔν τισι τόποις καὶ πόλεσι, τοῖς πρεσβυτέροις τὴν εὐχαριστίαν οἱ διάκονοι διδῶσιν· ὅπερ οὔτε ὁ κανὼν, οὔτε ἡ συνήθεια παρέδωκε, τοὺς ἐξουσίαν μὴ ἔχοντας προσφέρειν, τοῖς προσφέρουσι διδόναι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ⁶².

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ αἰτιολόγηση πού δίνει ὁ κανόνας γιὰ τὴν καταδικὴ τῆς παραπάνω πρακτικῆς. Αὐτὸς πού δὲν ἔχει ἐξουσία νὰ προσφέρει τὴν Εὐχαριστία δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὴν μεταδίδει σ' αὐτοὺς πού ἔχουν τὴν ἐξουσία νὰ τὴν προσφέρουν. Ὁ κανόνας κάνει ἐν προκειμένῳ τὴν ἐκκλησιολογικῶς θεμελιωδὴ διάκριση μεταξὺ αὐτῶν πού προσφέρουν τὴν Εὐχαριστία (ἐπίσκοπος καὶ πρεσβύτεροι) ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τῶν διακόνων ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ὁποῖοι, ὅπως καὶ οἱ λαϊκοί, δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ «προσφέρουν». Ὁ πρεσβύτερος καὶ ὁ ἐπίσκοπος μεταδίδουν ὁ ἕνας στὸν ἄλλο τὴν Εὐχαριστία διότι ἀμφοτέροι τὴν προσφέρουν. Ὁ διάκονος, ἐφόσον δὲν μπορεῖ νὰ προσφέρει τὴν Εὐχαριστία, δὲν μπορεῖ καὶ νὰ τὴν μεταδώσει σ' αὐτοὺς πού τὴν προσφέρουν, ἐπισκόπους ἢ πρεσβυτέρους⁶³.

60. Βλ. σχετικὰ στὸ Robert F. Taft, *A History of the Liturgy of St John Chrysostom*, vol. 6, *The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites*, *Orientalia Christiana Analecta*, 281, Pontificio Istituto Orientale, Rome 2008, σ. 101. Τὰ ἐν λόγῳ χειρόγραφα εἶναι τὰ *Paris Gr. 1391* καὶ *Barberini Gr. 390* ἀντίστοιχα.

61. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι*, σ. 141. Ὡστόσο, μιὰ χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια πού διαφωτίζει περαιτέρω τὴ σχέση τοῦ ἱερέα μὲ τὸν ἀρχιερέα εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος «προσκυνεῖ» τὸν δεύτερο καὶ τὸν ἀσπάζεται στὸ χέρι καὶ τὸ μάγουλο (Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», X, 5 καὶ 11, σ. 302).

62. Γ. Α. Ράλλη καὶ Μ. Ποσιλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τόμος 2ος, Γρηγόρησ, Ἀθήνα 1966, σ. 154.

63. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ πρόβλεψη δὲν τηροῦνταν ἀπαρέγκλιτα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ σχετικὴ μαρτυρία τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰώνα πού παραθέτει ὁ Taft, *The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites*, σ. 108.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ συμβολισμὸ τῆς «σχεδὸν εἰπεῖν ἀδελφικῆς ἰσότητος με-
ταξὺ ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτέρων», ἡ πρακτικὴ τῆς μετάδοσης τῆς Εὐχαρι-
στίας ἔχει μεγάλη σημασία καὶ γιὰ ἓνα λόγο ἀκόμη, διότι δηλαδὴ φανερώνει ὅτι
τὴν Εὐχαριστία, ὅπως καὶ κάθε ἄλλο μυστήριον, δὲν τὸ μεταδίδει κανεὶς στὸν
ἑαυτὸ του, ἀλλὰ τὸ λαμβάνει ἀπὸ ἄλλον. Ἡ μετοχὴ στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ εἶναι
δῶρο, καὶ μᾶς προσφέρεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ τοὺς ἱερεῖς της. Ἡ σημερινὴ
πρακτικὴ φανερώνει ὅτι ὁ ὑπερτονισμὸς τῶν ἱεραρχικῶν διακρίσεων ἀλλοίωσε,
καὶ ὡς πρὸς αὐτό, τὴν παραδοσιακὴ εὐχαριστιακὴ συνείδηση. Ὁ Taft φαίνεται
νὰ ἔχει δίκιο ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι ἡ κατάργηση τῆς ὑπὸ συζήτηση παράδοσης
ὀφείλεται κυρίως στὸ «ἐνδιαφέρον νὰ τηρηθεῖ ἡ ἱεραρχικὴ προτεραιότητα»⁶⁴.
Ἦδη ἡ παράδοση τῆς περιγραφόμενης ἀμοιβαίας μετάδοσης τῆς Θείας Εὐχα-
ριστίας δὲν μαρτυρεῖται στὰ ἔργα τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος σημει-
ώνει ὅχι μόνον ὅτι ὁ ἀρχιερέας μεταλαμβάνει «ἀμέσως [...] μόνος καὶ πρῶτος»
ἀλλὰ καὶ ὅτι μεταδίδει τὴ Θεία Κοινωνία ὅχι μόνον στοὺς ἱερεῖς ἀλλὰ καὶ στοὺς
λοιποὺς ἐπισκόπους. Ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ὅτι ὁ Συμεὼν δικαιολογεῖ αὐτὴ
τὴν πρακτικὴ μὲ βάση τὴν ἱεραρχικὰ διαμεσολαβούμενη μετοχὴ στὸν Θεὸ πού
προβάλλεται στὰ ψευδο-Διονυσιακὰ συγγράμματα⁶⁵, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ
«ἀνώτερος» δὲν λαμβάνει ποτὲ καὶ τίποτε ἀπὸ τοὺς «κατωτέρους» του.

Τὸ πόσο τὰ παραπάνω διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ καὶ ἐκκλησιο-
λογικὴ μας παράδοση θὰ φανεῖ ἀπὸ μία ἀκόμη σχετικὴ μαρτυρία, πού ἀνάγε-
ται στὸν 5ο αἰώνα⁶⁶. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ συνδέεται μὲ περιγραφή θαύματος ἀπὸ
τὸν βίο τοῦ ἁγίου Μαρκιανοῦ. Τὴν ἡμέρα τῆς μνήμης τῆς ἁγίας Ἀναστασίας,
ὁ ἅγιος Μαρκιανὸς προσέφερε τὸ ἱμάτιό του σὲ κάποιον ἐπαίτη, μὲ ἀποτέλεσμα
νὰ μείνει γυμνός. Ὡστόσο, κατὰ τὴ διάρκειά τῆς Θείας Λειτουργίας τῶν ἐγ-
καινίων τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας πού ἀκολούθησε ἀμέσως μετὰ, ὁ ἐπίσκοπος καὶ οἱ
λοιποὶ κληρικοὶ τὸν ἐβλεπαν νὰ φορᾷ βασιλικὴ στολή. Τὸ τμήμα τοῦ κειμένου
πού κυρίως μᾶς ἀφορᾷ εἶναι τὸ ἑξῆς:

Ἐλθόντες δὲ ἐν τῷ εὐκτηρίῳ οἴκῳ τῆς ἁγίας μάρτυρος Ἀναστασίας ἀ-
πέθετο τὰ ἅγια λείψανα, καὶ τῆς ἀκολουθίας πάσης γενομένης ἐν τῇ
ῥα τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς τοῦ ποιῆσαι τὴν ἀκολουθίαν εἶπεν ὁ ἀρχιεπί-
σκοπος τῷ μακαρίῳ Μαρκιανῷ: «Ἡ χαρὰ αὕτη ὑμετέρα ἐστίν· κέλευ-
σον τὸ μυστήριον ἐκτελέσαι». Ὁ δὲ μετὰ πάσης προθυμίας δεξάμενος
ἐποίησε τὴν ἀκολουθίαν [...] οἱ δὲ παρεστῶτες ἱερεῖς καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος
ἐθεάσαντο, ὅτι βασιλικὴν στολὴν ἦν ἐνδεδυμένος [...]. Πληρώσας δὲ
τὴν εὐχὴν τοῦ μυστηρίου, καὶ ἐν τῷ μεταλαμβάνειν πάντας τῆς ἀχράν-

64. Taft, *The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites*, σ. 92.

65. *Περὶ τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας*, PG 155, 300BC. Ὁ Συμεὼν σὲ ἄλλο σημεῖο ἀναφέρει ὅτι ὁ
ἀρχιερέας μεταλαμβάνει πρῶτος ἀπὸ τὸν ἄρτο καὶ τὸν οἶνο καὶ προσθέτει ὅτι «οὐ γὰρ ἄλλος αὐτῷ
μεταδίδωσιν, εἰ μὴ πού τις τῶν ὁμοταγῶν, ἀρχιερεὺς δηλονότι» (*Περὶ τοῦ θείου ναοῦ*, PG 155,
744B).

66. R. Taft, SJ, «Byzantine Liturgical Evidence in the *Life of St. Marcyan the Oeconomus*:
Concelebration and the Preanaphoral Rites», *Orientalia Christiana Periodica* 48 (1982), σσ. 161-2
καὶ 168-9.

του κοινωνίας ἐκ τῶν χειρῶν αὐτοῦ ἐθεώρουν ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ φαινομένην τὴν στολὴν διαλάμπουσαν [...]⁶⁷.

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Taft, ἐδῶ ἔχουμε ἓνα τύπο συλλείτουργου ποῦ ἐπιβιώνει μόνο στὴν παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Συρίας. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἀναφορᾶς, ὁ ἐπίσκοπος προσκαλεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς νὰ τελέσει τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Οἱ ἱερεῖς δὲν γνωρίζουν ἐκ τῶν προτέρων ποιὸς θὰ ἐπιλεγεῖ καὶ πρέπει νὰ εἶναι πνευματικᾶ προετοιμασμένοι γι' αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ μετὰδοση τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ὅλοι –προφανῶς συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐπισκόπου– τὴν λαμβάνουν ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἱερέα ποῦ λειτουργεῖσε⁶⁸. Ὅπως ἀναφέρει σὲ ἄλλο ἔργο του ὁ Taft, «οἱ κληρικοὶ ποῦ βοηθοῦσαν [τὸν Μαρκιανὸ], συμπεριλαμβανομένου τοῦ Πατριάρχου Γεννάδιου, ἔλαβαν τὰ Μυστήρια ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Μαρκιανοῦ»⁶⁹.

Ἡ πλήρης ἀνατροπὴ αὐτῆς τῆς παράδοσης παρατηρεῖται στὸ φαινόμενο ἐπίσκοπος νὰ προσέρχεται σὲ λειτουργία ποῦ τέλεσε ἱερέας καὶ ὄχι ἀπλῶς νὰ μὴν λαμβάνει τὴν Εὐχαριστία ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ λειτουργοῦ ἀλλὰ καὶ νὰ μεταλαμβάνει πρῶτος καὶ πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνον καὶ τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ παραμερίζοντας τὸν ἴδιο τὸν λειτουργὸ τοῦ μυστηρίου! Ἐδῶ ἔχουμε παραβίαση τῆς λειτουργικῆς τάξης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅσοι δὲν λειτουργήσαν μεταλαμβάνουν μετὰ τοὺς λειτουργοὺς.

Ὅτι τὸ παραπάνω φαινόμενο δὲν συνάδει μὲ τὴν λειτουργικὴ μας παράδοση ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ μία ἀκόμα μαρτυρία, ποῦ ἀπαντᾷ σὲ τάξη χειροτονίας πρεσβυτέρου, ὅπου σημειώνεται ὅτι ὁ χειροτονηθεὶς πρεσβύτερος μεταλαμβάνει πρὸ τῶν ἐπισκόπων καὶ μάλιστα κατὰ πᾶσα πιθανότητα τοὺς μεταδίδει τὴ Θεία Κοινωνία: Ἡ σχετικὴ διάταξη προβλέπει συγκεκριμένα ὅτι ὁ νεοχειροτονηθεὶς πρεσβύτερος «μεταδίδωσι τῷ πατριάρχῃ τῆς ἁγίας κοινωνίας, καὶ μεταλαμβάνει πρῶτος, καὶ εἰ συμβῇ ἐπισκόπους παρῆναι, καὶ λαμβάνων τὸ ποτήριον ἐκ τοῦ πατριάρχου, μεταδίδωσι τοῖς κοινωνοῦσιν ἐν τῷ ἱερατεῖῳ»⁷⁰. Ὁ Taft μάλιστα, σχολιάζοντας τὸ ἐν λόγῳ κείμενο, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀναφερόμενοι ἐπίσκοποι δὲν παρίστανται ἀπλῶς ἀλλὰ καὶ συλλειτουργοῦν, καὶ ὅτι, παρ' ὅλα αὐτὰ, αὐτὸς ποῦ μεταδίδει τὴ Θεία Κοινωνία στὸν πατριάρχῃ καὶ ποῦ μεταλαμβάνει πρῶτος μετὰ ἀπὸ αὐτὸν εἶναι ὁ νεοχειρονηθεὶς ἱερέας⁷¹.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ ὑπὸ συζήτηση διάταξη περιγράφει τὴν ἀρχιερατικὴ Θεία Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπως ἐτελεῖτο στὸν καθεδρικό ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν 11ο/12ο αἰώνα. Παρὰ τὸ ὅτι ἀνάγεται σὲ ἐποχὴ

67. Γιὰ τὸ κείμενο, βλ. Taft, «Byzantine Liturgical Evidence in the *Life of St. Marcian the Oeconomos*», σ. 164.

68. Taft, ὁ.π., σσ. 164-6.

69. Taft, *The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites*, σ. 98.

70. Dmitrievsky, *Opisanie*, II, σ. 996. Ἡ ἔμφαση ἔχει προστεθεῖ.

71. Taft, *The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites*, σ. 104. Δὲν ἔχω ὠστόσο πεῖστέρι ὅτι ἡ ἀποψη αὐτῆ τοῦ Taft εἶναι ὀρθή.

καί σέ πολίτευμα πού υπερέτονιζαν τήν ἱεραρχία, καί μάλιστα ἀφενός συνδέεται μέ τόν ἴδιο τόν Καθεδρικό Ναό τῆς Βασιλεύουσας καί ἀφετέρου προβλέπει ὡς προφανῆ λειτουργό, σέ ὀρισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, τόν ἴδιο τόν οἰκουμενικό πατριάρχη, ἡ διάταξη διασώζει πολλά στοιχεῖα συλλειτουργίας, λειτουργικῆς δηλαδή συνοδικότητας, πού ἔχουν πλέον ἐκλείψει. Ἡ παραδοσιακή ἐνδυμασία τοῦ ἐπισκόπου, ἡ ὁποία κατὰ τήν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας δέν τόν διακρίνει κατ' οὐσίαν σέ τίποτε ἀπό τόν πρεσβύτερο· ἡ ἔλλειψη περιττῶν ἐπευφημιῶν καί ἄλλων ἐπιπρόσθετων στοιχείων πού διαφοροποιοῦν τήν ἀρχιερατική ἀπό τήν ἱερατική λειτουργία· ἡ μὴ συμμετοχή τῶν πρεσβυτέρων στή μεταφορὰ τῶν τιμίων δώρων κατὰ τῆ Μεγάλῃ Εἴσοδο· ἡ ὀρθή ἀπαγγελία τοῦ μετὰ τῆ Μεγάλῃ Εἴσοδο διαλόγου μεταξύ ἀρχιερέως καί ἱερέων· ἡ εἰρήνευση κατὰ τόν Ἀπόστολο καί ἡ ἀνάγνωση εὐχαριστιακῶν εὐχῶν ἀπό τοὺς ἱερεῖς· καί τέλος ἡ μετάδοση τῆς Εὐχαριστίας ἀπό τόν πρῶτο τῆ τάξει πρεσβύτερο στὸν ἐπίσκοπο ἀποτελοῦν δείγματα λειτουργικῆς συνοδικότητας πού σήμερα μᾶς ἐκπλήσσουν. Μέχρι καί τοὺς πρῶτους αἰῶνες τῆς δεύτερης μετὰ Χριστὸν χιλιετίας, ἡ ἀρχιερατικὴ Θεία Λειτουργία ἀντανακλοῦσε ἀρκετὰ στοιχεῖα συνοδικότητας, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ ἀτονοῦν ἢ καί νὰ ἐκλείπουν ἀπὸ τῆ ζωῆ τῆς Ἐκκλησίας καί τὰ ὁποῖα στή συνέχεια ὁ ὑπερτονισμὸς τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος ἐξαφάνισε ὄχι μόνον ἀπὸ τῆ λειτουργία καί τῆ ζωῆ τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ ἀκόμη καί ἀπὸ τὴν ἴδια τῆς τῆ μνήμη.

Ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου τῆς «τάξης» φανερώνει ὅτι ἡ διαδικασία ὑπονόμησης τῆς συνοδικότητας εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ δρομολογεῖται. Ἐκτός ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα πρόβλεψη τῆς διάταξης σχετικὰ μὲ τὴν εὐλογία κατὰ τόν Ἀπόστολο ἀπὸ μὴ παρόντα στὴν πραγματικότητα ἀρχιερέα, ἡ διάταξη καθιστᾷ ἐπίσης σαφές ὅτι οἱ εὐχὲς λέγονται ἀπὸ τοὺς λειτουργοὺς μυστικῶς⁷², ἐπιβεβαιώνοντας τὴν καθιερωμένη πρακτικὴ τῆς μυστικῆς ἀνάγνωσης τῶν εὐχῶν, ἡ ὁποία ἀποκλείει τὸ λαὸ τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν πλήρη συμμετοχὴ στὴν Εὐχαριστία. Τρεῖς περίπου αἰῶνες ἀργότερα, ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης θὰ προσθέσει ὅτι μετὰ τῆ Μεγάλῃ Εἴσοδο κλείνουν οἱ θύρες τοῦ ἱεροῦ, «ὅτι οὐ πᾶσιν ὁρᾶσθαι ἄξιον τὰ μυστήρια, ἀλλὰ μόνοις τοῖς τῆς ἱερωσύνης ἐνεργοῖς»⁷³. Ὁ μερικὸς ἀποκλεισμὸς τῶν λαϊκῶν ἀπὸ τὴν ἀκρόαση καί τῆ θέαση τῆς τελούμενης Εὐχαριστίας, ὁ ὁποῖος ἀντιβαίνει στὴν οὐσία τῆς ὡς ἀπὸ κοινοῦ λατρείας τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, συνδυαζόταν, ὅπως γνωρίζουμε, μὲ τὴν κατὰ κανόνα ἀποχὴ τῶν λαϊκῶν ἀπὸ τῆ μετοχῆ στὴ Θεία Κοινωνία, ἡ ὁποία, εὐτυχῶς, σήμερον ἔχει περιοριστεῖ⁷⁴.

72. Γιὰ παράδειγμα, ὁ ἀρχιερέας ἐκφωνεῖ τὴν εὐχὴ τοῦ τρισαγίου ἀφότου οἱ ψάλτες ἔχουν ἀρχίσει νὰ ψάλλουν τὸ «Ἅγιος ὁ Θεός». Τὴν εὐχὴ τῶν κατηχομένων καί τίς ἐπονομαζόμενες εὐχὲς τῶν πιστῶν τίς λέει «καθ' ἑαυτὸν» (Taft, «The Pontifical Liturgy of the Great Church», II, 2-3, σ. 286, καί IV, 8, σ. 294). Δέν μποροῦμε νὰ πούμε περισσότερα γιὰ τὴν ἀναφορὰ, διότι ἡ «τάξις» μας δέν τὴν περιλαμβάνει. Πολλὲς ὅμως καί ἀπόλυτα σαφεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀπαγγελία τῶν εὐχῶν, συμπεριλαμβανομένων ἐκείνων τῆς ἀναφορᾶς, «μυστικῶς» ὑπάρχουν στὴν προαναφερθεῖσα τάξη τῆς ἀρχιερατικῆς θείας λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (10ος αἰώνας).

73. *Περὶ τοῦ θείου ναοῦ*, PG 155, 732A.

74. Ὡστόσο, ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἐπιμένει στὴν ἀνάγκη συχνῆς μετοχῆς τῶν λαϊ-

Προϊόντος τοῦ χρόνου, πραγματοποιήθηκε μιὰ ἀντίστοιχη ὑποβάθμιση τοῦ λειτουργικοῦ ρόλου τῶν πρεσβυτέρων χάριν τοῦ ἐπισκόπου. Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀποτυπώνεται σταδιακὰ τόσο στὶς σχετικὲς διατάξεις ὅσο καὶ στὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ὅπως ἤδη φάνηκε μέσα ἀπὸ τὶς ἐπισημάνσεις μας. Ἡ ἴδια ἐξέλιξη συνεχίζεται καὶ κατὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολουθοῦν⁷⁵.

Στὰ στοιχεῖα ποὺ συνέβαλαν στὴν περαιτέρω διαφοροποίηση τοῦ ἐπισκόπου ἀπὸ τοὺς πρεσβυτέρους θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε σύντομα καὶ τὰ ἐξῆς. Πρῶτον, τὴν ἐμφανισθεῖσα κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα συνήθεια ὁ ἐπίσκοπος νὰ εὐλογεῖ καὶ μὲ τὰ δύο χέρια. Καὶ δεύτερον, τὴν μετεξέλιξη ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα καὶ μετέπειτα τῆς διαδικασίας ἐνδυμασίας τοῦ ἐπισκόπου ἀπὸ ἰδιωτικὴ (ὅπως τοῦ πρεσβυτέρου) σὲ δημόσια, μὲ διακονικὲς ἀπαγγελίες τῶν ψαλμικῶν στίχων κ.λπ.⁷⁶ Ποιὸ ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα ὅλων αὐτῶν; Ἡ Larin ἀναφέρεται σὲ «ἐπισκοποποίηση» τῆς ἀρχιερατικῆς Λειτουργίας, καὶ προσθέτει, μὲ ἀφορμὴ τῆς δημόσιας ἐνδυμασίας τοῦ ἐπισκόπου, ὅτι αὐτὴ «ὄχι μόνο ἐπιδεικνύει τὴν ἱεραρχικὴ του ἀνωτερότητα ἔναντι τοῦ ὑπόλοιπου κλήρου ἀλλὰ καὶ [...] ἀναβαθμίζει τὸ κύρος του στὰ μάτια τῶν πιστῶν». Ἐπιπλέον, συμπληρώνει, «ἐνῶ ἡ ἱερατικὴ λειτουργία ἐστιάζει ἐξολοκλήρου στὴ γιορτὴ, τὸ μυστήριον, τὴν προκειμένη λειτουργικὴ πράξη, τὸ ἀρχιερατικὸ τυπικὸ ἀφιερώνει ἐπίσης χρόνο στὸ νὰ ἐορτάσει τὸν ἴδιο τὸν ἐπίσκοπον»⁷⁷. Ἀναμφίβολα, ἡ ἐξέχουσα θέση τοῦ ἐπισκόπου ὄχι ἀπλῶς δικαιολογεῖ ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλει τὴν ἀπόδοση ἀντίστοιχης τιμῆς. Αὐτὸ ὅμως, νομίζω, δὲν θὰ πρέπει νὰ γίνεται μὲ τρόπο ποὺ νὰ ὑπερβαίνει κάποια ὅρια ἢ νὰ ἀνατρέπει τὶς δέουσες ἐκκλησιολογικὲς ἰσορροπίες.

Οἱ ἰσορροπίες αὐτὲς φαίνεται νὰ διασαλευτήκαν λόγῳ τῆς λειτουργικῆς καὶ διοικητικῆς ἰσχυροποίησης τοῦ ἐπισκόπου. Ποῦ ὀφείλεται ὅμως αὐτὴ ἡ ἰσχυροποίηση; Σύμφωνα μὲ τὴν Vassa Larin, ἀξιοσημείωτη τάση ἰσχυροποίησης τοῦ ἐπισκόπου ἀνιχνεύεται κυρίως στοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου. Κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἡ αὐτοκρατορία παραπαίει καὶ μαζί της καὶ ὁ αὐτοκράτορας. Ὅσο ὁ αὐτοκράτορας κλονίζεται, τόσο ὁ ἐπίσκοπος ἰσχυροποιεῖται. Ἡ τάση αὐτὴ, φυσικά, θὰ ὀλοκληρωθεῖ μὲ τὴν κατάρρευση τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν ἀνάληψη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν πατριάρχη καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς, «ἐθναρχικοῦ» ρόλου. Ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ ἡ Larin, «ἐνῶ στὶς

κῶν στὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας· βλ., γιὰ παράδειγμα, *Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν*, PG 155, 672B-673A, καὶ *Περὶ τῶν ἱερῶν τελετῶν*, στὸ ἴδιο, 236B. Γιὰ περισσότερα, βλ. καὶ π. Δημήτριος Μπαθρέλλος, *Σχεδιάγραμμα Δογματικῆς Θεολογίας μὲ βάση τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης (†1429)*, Ἐν Πλῶ, Ἀθήνα 2008, σσ. 241-2.

75. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὶς ἐξελίξεις αὐτὲς εἶναι ἡ τάξη τῆς πατριαρχικῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, τὴν ὁποία περιγράφει ὁ Arsenij Suxanov κατὰ τὸ δεύτερον μισὸ τοῦ 17ου αἰῶνα (βλ. σχετικὰ στὸ Larin, *The Hierarhical Divine Liturgy in Arsenij Suxanov's Proskinitarij*, passim). Γιὰ λόγους συντομίας δὲν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νὰ ἀναφέρουμε ἐπ' αὐτοῦ περισσότερα.

76. Γιὰ τὰ παραπάνω, βλ. τὸ ἄρθρον τῆς Larin, «The Hierarchical Liturgy in Late Byzantium and after», σσ. 6 καὶ 8-11. Τὸ ὅτι τουλάχιστον στὴν Ἑλλάδα ἡ πρακτικὴ τῆς ἐν λόγῳ δημόσιας ἐνδυμασίας, μὲ τὶς ἐκφωνήσεις τῶν σχετικῶν στίχων κ.λπ., ἔχει σχεδὸν ἐκλείψει ἀποτελεῖ, νομίζω, δεῖγμα τῆς αἰσθησης τοῦ μέτρου καὶ τῆς σεμνότητος τῶν ἀρχιερέων μας.

77. Larin, ὁ.π., σσ. 5, 6, καὶ 11. Τὰ πλάγια γράμματα ἀνήκουν στὸ πρωτότυπο.

προηγούμενες περιόδους υπήρχε μονίμως κάποιος παράγοντας που εξισορροπούσε την αρχιερατική αύθεντία –είτε οι πρεσβύτεροι, είτε ο λαός, είτε ο αυτοκράτορας– ή μεταβυζαντινή περίοδος καταλήγει σε ένα καθαρά “μοναρχικό” επισκοπικό αξίωμα με την πλέον κυριολεκτική έννοια του όρου⁷⁸. Η τάση αυτή αποτυπώνεται, μεταξύ άλλων, στην πρακτική των πατριαρχών να χορηγούν συγχωροχάρτια, με τὰ ὁποῖα παρέχεται ἄφεση ἁμαρτιῶν ἔναντι κάποιου ποσοῦ, καὶ μάλιστα χωρίς μετοχή στο Μυστήριο τῆς Μετανοίας καὶ Ἐξομολογήσεως⁷⁹, καθὼς καί, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, στὴν εἰσαγωγή στὴν ἀρχιερατικὴ ἐνδυμασία καὶ Λειτουργία αὐτοκρατορικῆς προέλευσης ἐνδυμάτων καὶ συμβόλων⁸⁰ καὶ στὴν χρῆση πολλαπλῶν ἐπευφημιῶν («εἰς πολλὰ ἔτη δέσποτα»), πού ἀπευθύνονταν ἀρχικά στὸν βυζαντινὸ μονάρχη⁸¹. “Ὅλα αὐτὰ ὀδήγησαν σὲ ἕναν μᾶλλον ἀκούσιο καὶ ἀτυχεῖ ἐξεικονισμό τοῦ βυζαντινοῦ βασιλιᾶ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο. Εἶναι νομίζω προφανές ὅτι ἕνας τέτοιου εἴδους ἐξεικονισμός δὲν ἔχει καμία θέση οὔτε σὲ μιὰ δημοκρατικὴ κοινωνία ἀλλὰ οὔτε καὶ σὲ μιὰ Ἐκκλησία πού ἀφενὸς διακρίνει τοὺς κληρικούς τῆς ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ἡγέτες καὶ ἀφετέρου σέβεται τὴ συνοδικότητα.

Ἡ ἱστορία πού ἀφηγούμαστε δὲν σταματᾷ, δυστυχῶς, ἐδῶ, καθὼς ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ παράδοξα κεφάλαιά τῆς γράφτηκε στὶς μέρες μας. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς εὐχαριστιακῆς ἐκκλησιολογίας στὸν 20ὸ αἰῶνα τόνισε τὴν κεντρικὴ σημασία τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας, ἡ δομὴ τῆς ὁποίας θὰ πρέπει νὰ ἀντανανκλάται στὴ ζωὴ καὶ τὴ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας. Θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ἡ ἐπανεύρεση τῆς κεντρικῆς σημασίας τῆς Εὐχαριστίας καὶ τῶν προεκτάσεών τῆς γιὰ τὴν συγκρότηση καὶ τὴ λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἀποκατάσταση τῆς τραυματισμένης συνοδικότητος στὸ χῶρο τῆς ἐπισκοπῆς. Τὸ γεγονός, γιὰ παράδειγμα, ὅτι ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς τέλεσης τῆς Εὐχαριστίας δὲν ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτέρου θὰ μπορούσε νὰ συμβάλει, μετὰ τὴν κατάλληλη θεολογικὴ ἐπεξεργασία, στὴν ἀποκατάσταση μιᾶς συνοδικοῦ τύπου διοίκησης καὶ διαποιόμανσης τῆς ἐπισκοπῆς, μέσα ἀπὸ τὴν ἐπαιδύρωση καὶ οὐσιαστικὴ ἐπαναλειτουργία τοῦ συμβουλίου τῶν πρεσβυτέρων, δηλαδὴ τοῦ συμβουλευτικοῦ σώματος τοῦ ἐπισκόπου⁸², ἡ ὁποία θὰ ἀντανανκλοῦσε τὴ θέση τους τόσο ὡς λειτουργῶν τῆς Εὐχαριστίας (στὶς ἐνορίες) ὅσο καὶ ὡς συλλειτουργῶν τοῦ ἐπισκόπου (στὸ ἀρχιερατικὸ συλλείτουργο). Συγχρόνως, ὁ ἐπί-

78. Larin, *The Hierarchical Divine Liturgy in Arsenij Suxanov's Proskinitarij*, σ. 254.

79. Larin, ὁ.π., σ. 253. Συγχωροχάρτια χορηγοῦσε καὶ ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Περὶ σότερα βλ. στὸ Μπαθρέλλος, *Σχέδιασμα Δογματικῆς Θεολογίας*, σσ. 256-7. Ἴσως αὐτὴ ἡ πρακτικὴ νὰ ἀντανανκλᾷ τὸ προνόμιο τοῦ αυτοκράτορα νὰ παρέχει χάρι σὲ κατάδικους.

80. Ὅπως ἀναφέραμε νωρίτερα, ἐδῶ ἀνήκουν ὁ σάκκος, ἡ μίτρα, καὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἐπίσης τὸ ἐπιγονάτιο, τὸ ἐγκόλπιο καὶ τὰ δικεροτρίκερα. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἀνήκει καὶ ἡ υἱοθέτηση τῆς συνήθειας, πού προέρχεται ἀπὸ τὸ αὐτοκρατορικὸ περιβάλλον, οἱ Ρῶσοι ἐπίσκοποι νὰ πατοῦν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Λειτουργίας σὲ χαλὴ μὲ ζωγραφισμένο ἀετό (Larin, «The Hierarchical Liturgy in Late Byzantium and after», σ. 16).

81. Larin, *The Hierarchical Divine Liturgy in Arsenij Suxanov's Proskinitarij*, σ. 221. Ἡ Larin παρατηρεῖ ὅτι ἀντίστοιχες ἀρνητικὲς ἐξελίξεις ἔλαβαν χώρα καὶ στὴ Ρωσία (στὸ ἴδιο, σσ. 254-5).

82. Ἐπ' αὐτοῦ, βλ. τὰ προαναφερθέντα ἄρθρα τῶν Πινακούλα καὶ Μπαθρέλλου στὸ περιοδικὸ *Θεολογία*.

σκοπος στὴν πραγματικότητα θὰ ἀναβαθμιζόταν, καθὼς θὰ ἀναδεικνυόταν καὶ πάλι σὲ πρόεδρο τοῦ συμβουλίου τῶν πρεσβυτέρων κατ' ἀναλογία πρὸς τὴ θέση του στὸ ὀρθῶς τελούμενο ἀρχιερατικὸ συλλείτουργο.

Τὰ πράγματα ὅμως ἐξελίχθησαν διαφορετικά. Ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ μετέπειτα ἀναπτύχθηκε μιὰ θεολογία, ἡ ὁποία, βασιζόμενη σὲ ὄχι πάντοτε πειστικὲς κατὰ τὴ γνώμη μας ἱστορικο-θεολογικὲς κατασκευές, ἐξῆρε τὴ θέση τοῦ ἐπισκόπου στὴν Εὐχαριστία τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας⁸³, προέβαλε τὴν ὑποτιθέμενη αὐτὴ ἱστορικὴ πραγματικότητα ὡς πρότυπο, καὶ ἔτσι συνέβαλε στὸν ὑπερτονισμὸ τοῦ εὐχαριστιακοῦ –καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τοῦ διοικητικοῦ– ρόλου τοῦ ἐπισκόπου, μὲ τρόπο πού τελικὰ ἀνέτρεψε καὶ θεωρητικὰ τὶς δέουσες ἐκκλησιολογικὲς ἰσορροπίες. Ἔτσι, λοιπόν, ἡ ἰσχυροποίηση τοῦ αὐτονομημένου ἀπὸ τοὺς πρεσβυτέρους ἐπισκόπου, ἡ ὁποία ἐπικράτησε ἱστορικὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς διοίκησης καὶ ἐκφράστηκε λειτουργικὰ μέσα ἀπὸ τὴ σταδιακὴ «ἐπισκοποποίηση» τῆς ἀρχιερατικῆς Θείας Λειτουργίας, βρῆκε τελικὰ καὶ τὴ θεολογικὴ τῆς «νομιμοποίηση», καὶ μάλιστα διὰ τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ἡ ὁποία κανονικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ὑπονομεύσει. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ κύκλος τῆς ἀλλοτρίωσης ἐκλείσει.

Ἐὰν ἡ καρδιά τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας εἶναι ἡ λατρεία τῆς, θὰ πρέπει ἀπὸ ἐκεῖ νὰ ξεκινήσουμε τὴ θεραπεία τῶν δυσλειτουργιῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ὁφείλουμε πάρα πολλὰ στοὺς λειτουργιολόγους μας, οἱ ὁποῖοι, ὡστόσο, δὲν μᾶς ἔχουν ἀκόμα δείξει πλήρως καὶ ἐπαρκῶς τὸ πῶς θὰ πρέπει νὰ τελεῖται σήμερα ἡ Θεία Λειτουργία – καὶ στὶς περιπτώσεις πού τὸ ἔχουν κάνει ἢ φωνή τους δὲν ἔχει πάντοτε εἰσακουστεῖ. Ἐνα ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ θὰ πρέπει, νομίζουμε, νὰ συμπέσει μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχαίας τάξης τῆς ἀρχιερατικῆς Θείας Λειτουργίας. Θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ καὶ πάλι ὅτι ἡ ὄντως ἐξέχουσα θέση τοῦ ἐπισκόπου τόσο στὴ Θεία Λειτουργία ὅσο καὶ στὴ διοικητικὴ δομὴ καὶ τὴν ποιμαντικὴ εὐθύνη τῆς Ἐκκλησίας δὲν νοεῖται ἐρήμην τῶν πρεσβυτέρων, ἀλλὰ στὴ σχέση του μαζί τους. Καὶ καθὼς μιὰ ἀπὸ τὶς σοβαρότερες ἐκκλησιολογικὲς ἐκτροπές τῶν τελευταίων αἰῶνων εἶναι ἡ δυσλειτουργία τῆς συνοδικότητος ἐντὸς τῆς ἐπισκοπῆς, θὰ πρέπει νὰ ἀποτελέσει πρῶτιστο μέλημά μας ἡ ἀντίστοιχη ἀποκατάσταση τῆς διασαλευθείσας ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς διοίκησης, ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς λατρείας. Ἡ Ἐκκλησία μας καὶ ἡ λατρεία τῆς θὰ πρέπει, ἐπιτέλους, νὰ ξαναγίνουν αὐτὸ πού στὴν πραγματικότητα εἶναι.

83. Χαρακτηριστικὴ περίπτωση ἀποτελεῖ ὁ Σμέμαν, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι «ὁ φυσικὸς τελεστής τῆς Εὐχαριστίας στὴν πρῶμιμη Ἐκκλησία ἦταν ὁ Ἐπίσκοπος» [Ἀλεξάνδρου Σμέμαν, *Ἡ Εὐχαριστία* (μτφρ. Ἀνδρέας καὶ Μαρίκα Χελιώτη), Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1987, σ. 101].